

UDK: 663.99(497.1)''1929/1941''

663.991(497.7)

327(497.1:73)''193''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 5. 1. 2018.

Prihvaćeno: 2. 3. 2018.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v50i1.75>

Jugoslavensko-američka opijumska suradnja 1929. – 1941. godine

VLADAN JOVANOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Srbija

vladanjovanovic@gmail.com

orcid.org/0000-0002-3323-516X

Na temelju građe nekoliko fondova Arhiva Jugoslavije i dostupne dokumentacije međunarodnih institucija zaduženih za kontrolu opijumske proizvodnje i prometa, ovaj rad rekonstruira malo poznate aspekte američko-jugoslavenskih odnosa tijekom 1930-ih koji prelaze domenu privredne suradnje. U tekstu je rekonstruirano nekoliko faza izvoza kvalitetnoga jugoslavenskoga (makedonskoga) sirovog opijuma američkim farmaceutskim kompanijama: od 1929. do 1934., kada su gotovo čitavu godišnju proizvodnju otkupljivale američke tvornice, preko perioda poslovanja tursko-jugoslavenskoga Centralnog biroa obilježenog međusobnim opstrukcijama i rivalstvom na američkom tržištu, pa do faze kada je stupanj ilegalne prerade i krijumčarenja droge u Jugoslaviji ugrozio odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata.

Ključne riječi: opijum; farmaceutska industrija; krijumčarenje; Društvo naroda; Sjedinjene Američke Države; Kraljevina Jugoslavija

Od “čuda medicine” do društvene prijetnje

Masovna proizvodnja opijuma na istočnim rubovima Mediterana nije bila samo posljedica činjenice da je Mala Azija bila postojbina bijeloga maka, iz čijih je nedozrelih čahura izdvajan gusti, mliječni opijumski sok (tur. *afyon*). Pored pedoloških i klimatskih uvjeta razvoj ove poljoprivredne grane bio je u velikoj mjeri ovisan o jeftinoj radnoj snazi jer je tehnologija uzgoja maka podrazumijevala dugotrajni manualni rad.¹

¹ Podcjenjujući ulogu geoloških i bioloških faktora na račun socijalno-ekonomskih preduvjeta, neki su autori bili uvjereni da bi mak mogao uspijevati čak i na Arktiku kada bi ondje bilo dovoljno jeftine radne snage: LA MOTTE, *The Ethics of Opium*, 165.

S druge strane, trgovina opijumom dobila je na zamahu kada su europske kolonijalne sile otkrile njezin potencijal za postojanu akumulaciju kapitala u Kini i Jugoistočnoj Aziji. Istina, odnos prema ovoj industrijskoj sirovini (kao i u slučajevima novih otkrića poput kave, duhana ili alkohola) prošao je identične faze, od euforije do ravnodušnosti. Početno oduševljenje ljekovitim svojstvima brzo je prerastalo u razočaranje nakon spoznaje o slaboj učinkovitosti droge i njezinim neželjenim posljedicama za zdravlje. Međutim, nove vrste derivata opijuma ubrzo su postale pokazatelji društvenoga statusa, kulturnoga identiteta, političke sklonosti ili pak vjerskih uvjerenja,² a važnim simboličkim potencijalom raspolagao je i sam cvijet maka: njega je obilno eksploatirala anglosaska poezija u metaforičkim ekspresijama stratišta Prvoga svjetskog rata prekrivenih “tepisima maka”, zbog čega je ova biljka postala i dio komemorativne prakse (*remembrance poppy*).³

Iako je ekstrakcija *alkaloida* – bazičnih dušičnih spojeva – iz biljaka u zdravstvene svrhe bila poznata još u starom vijeku, morfin je službeno izdvojen iz opijuma i patentiran na valu njemačkoga znanstvenog entuzijazma s kraja XVIII. stoljeća u kemijskoj radionici *Merck* u Darmstadtu, a diacilmorfin je postao zaštitni znak *Bayera*, koji ga je pod svojim brendom *heroin* izvjesno vrijeme prodavao kao lijek za kašalj i tuberkulozu. Nova epoha darmstadtskoga laboratorija začeta je 1891. osnivanjem američke podružnice *Merck & Co.*⁴ Inače, među osnivačima farmaceutskih tvornica širom Sjeverne Amerike dominirale su porodice njemačkih imigranata (Mallinckrodt, Merck, Pfizer) i vojnih osoba (Lilly, Squibb), čija je proizvodnja rasla od Američkoga građanskog rata, a osobito Prvoga svjetskog rata uslijed povećane potrošnje anestetika i antiseptika. Do 1928. američke farmaceutske tvornice bile su 16. profitabilna grana industrije, a u “zlatnoj eri” farmaceutske industrije (1930. – 1960.) dosegnule su i zadržale prvo mjesto.⁵

Ipak, nakon Prvoga svjetskog rata promijenila se javna percepcija opijata, ali i samih konzumenata, koji su od “nesretnih žrtava društvenoga poroka” počeli biti tretirani kao kriminalci, posebno u Sjevernoj Americi. Bilo da se radilo o sve brojnijim morfinistkinjama iz američke srednje klase ili kriminaliziranoj supkulturi “heroinista”, opijum je u kratkom vremenu postao destruktivna društvena prijetnja koju je trebalo suzbijati na globalnoj razini.⁶ Prema konzervativnim podacima Harryja J. Anslingera, šefa Saveznoga ureda za narkotike, tijekom 1931. u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) bilo

² McALLISTER, *Drug Diplomacy*, 9-13.

³ Više o tome: SAUNDERS, *The Poppy*.

⁴ LEWY, “The Drug Policy”, 145-146; YOUNKIN, “Making the market”, 7-8. U doba Weimarske Njemačke *Merck* je odustao od svojega diacilmorfinskog programa jer je zabilježen nagli porast broja ovisnika o heroinu, osobito među liječnicima i ljekarnicima. Tijekom 1930-ih američka ispostava te tvornice u New Jerseyju više je ulagala u istraživanja, premda je proizvodnja i dalje bila bazirana na izradi alkaloida opijuma.

⁵ LIEBENAU, “Ethical Business”, 116-129; LIEBENAU, “Industrial R & D in Pharmaceutical Firms”, 329-346; YOUNKIN, “Making the market”, 7-8.

⁶ HOFFMANN, “The historical shift”, 53-62.

je oko 140 000 ovisnika, a slobodnije procjene išle su i do milijun ljudi.⁷ Tome je pogodovala nekontrolirana prerada opijuma, koja se očitovala i u samom New Yorku, gdje se početkom 1920-ih mjesečno proizvodilo 8,4 tone heroina. Situacija je postala složenija kada se u posao s opijatima uključila njujorška mafija.⁸

Neki autori smatraju da je pionirska uloga razvijenih zapadnih zemalja u ograničavanju proizvodnje i prometa opijata zapravo “američki konstrukt”, jer su nekoliko stoljeća unatrag u Sijamu i Kini već donošene zabrane, koje su opstruirale upravo vodeće kolonijalne sile.⁹ Taj mit o američkom prvenstvu u suzbijanju opiomanije seže u doba kalifornijske “zlatne groznice” i sudjelovanja kineskih imigranata u izgradnji željeznica, kada je neustrašiva i vrijedna radna snaga zbog svojega “čudna jezika” i još čudnijega običaja pušenja opijuma bila izložena društvenoj segregaciji. Premda etički i društveno opravdana, zabrana pušenja opijuma bila je u osnovi izraz ksenofobije i rasne diskriminacije, a kada je Kongres 1887. proglasio zabranu uvoza sirovoga opijuma, crno je tržište buknilo. Dvije međunarodne opijumske konferencije (Šangaj 1906., Haag 1911.) ograničile su britansko opijumsko tržište u Kini i istaknule “etičko liderstvo” SAD-a u međunarodnoj kontroli koja je 1909. zabranila uvoz opijuma za pušenje kao i njegovo konzumiranje. Radi suzbijanja opiomanije donesen je 1914. zakon *Harrison Narcotics Act* kao svojevrsna implementacija Haške konvencije (1911.),¹⁰ koji je pokušao dekomercijalizirati trgovinu narkoticima i prepustiti ju medicinskom establišmentu.¹¹

Na sličnom tragu bile su inicijative novouspostavljenoga Društva naroda za uređenje opijumskoga tržišta i suzbijanje opiomanije, nakon kojih su u Ženevi potpisane međunarodne konvencije o opijumu (1925.), ograničenju proizvodnje i uređenju podjele opojnih droga (1931.), kao i konvencija za suzbijanje nedozvoljene trgovine opojnim drogama (1936.). Odredbe Ženevske konvencije koja je stupila na snagu tek krajem rujna 1928. kršile su mnoge države potpisnice sve do uredbe iz listopada 1939., koja je određivala drakonske kazne za trgovce i posjednike droge. Problem ilegalne prerade opijuma bio je povezan s mogućnošću deseterostruke zarade kojoj su pribjegavale vodeće farmaceutске tvornice u Švicarskoj, Francuskoj i Njemačkoj. Iz istoga razloga

⁷ LEWY, “The Drug Policy”, 146.

⁸ Glavni dobavljač i distributer heroina iz njemačkih tvornica bio je Arnold Rothstein, a sicilijanski emigrant Charles “Lucky” Luciano održavao je vezu s pariškom organizacijom Elieja Eliopoulasa, sina grčkoga diplomata u Turskoj, koji je od 1927. krijumčario opijum i heroin u Francusku, SAD i na Daleki istok: VALENTINE, *The Strength of the Wolf*, 9-10, 25-31.

⁹ WINDLE, “How the East Influenced Drug Prohibition”, 1185-1199; McALLISTER, *Drug Diplomacy*, 10-11.

¹⁰ MUSTO, “Opium, Cocaine and Marijuana”, 40-47; SACCO, “Drug Enforcement”, 2-4.

¹¹ Upotrebu heroina američki liječnici počeli su ograničavati iz “domoljubnih” razloga, jer se taj alkaloid doživljavao kao “njemački izum”. Stoga je Kongres 1924. zabranio njegov uvoz u medicinske svrhe, ali je prohibicija dovela do kontraefekta. Do 1938. čak 25 000 američkih liječnika prijavljeno je zbog kršenja zakona *Harrison Act* (HOFFMANN, “The historical shift”, 53-62).

renomirane tvornice poput *La Rochea* i *Sandoza* olako su se upuštale u ne-transparentan izvoz alkaloida u SAD i Japan, zbog čega su kontrolni organi Društva naroda od 1925. redovito pratili njihove izvozno-uvozne certifikate. Pojačani ilegalni uvoz opijata iz francuskih tvornica u SAD, Njemačku, Dansku, Belgiju, Nizozemsku i Grčku registrirao je i američki Savezni ured za kontrolu narkotika tijekom 1928. godine.¹²

Jugoslavija nije bila potpisnica Konvencije iz 1931. sve do pred početak Drugoga svjetskog rata.¹³ Uoči konferencije za izradu nove konvencije o suzbijanju nedozvoljene trgovine opojnim drogama 1936. jugoslavenski delegat pri Društvu naroda Ivan Subbotić¹⁴ primio je od predsjednika vlade Milana Stojadinovića telegram čijem se konfuznom sadržaju i poruci svakako nije obradovao: “Nemojte se angažovati u diskusiji na konferenciji za izradu nove konvencije o opijumu. Tako isto ne primati ni uz rezervu naknadnog odobrenja nikakve nove obaveze niti ma šta potpisivati.”¹⁵

Nadzor poštovanja donesenih konvencija bio je prepušten organima Društva naroda poput Stalnoga kontrolnog odbora i Savjetodavne opijumske komisije.¹⁶ U SAD-u je djelovao Savezni ured za narkotike na čelu s Anslingerom, u kojem su radili mahom farmaceuti i pravnici, bivši privatni detektivi, agenti prohibicije i veterani Prvoga svjetskog rata s reputacijom beskompromisnih boraca za pravdu. Nakon što je SAD pristupio Savjetodavnoj opijumskoj komisiji Društva naroda (1933.) Anslinger je postao najutjecajnija figura u globalnoj antiopijumskoj zajednici. S druge strane, “opijumski blok” činili su otmjeni predstavnici kolonijalnih sila koje su desetljećima gospodarile opijumskom trgovinom na Dalekom istoku i u Indiji, ali ih je Anslinger 1931. uspio kooptirati u tek osnovanu neformalnu grupu Komitet 100 (*Committee of One Hundred*), sastavljenu od šefova antiopijumskih tijela Velike Britanije, Njemačke, Kanade, Nizozemske, Francuske i Švicarske.¹⁷ Komitet je bio preteča velikih međunarodnih konferencija za kontrolu proizvodnje i suzbijanje ilegalne trgovine narkoticima koje su se od sredine 1930-ih odvijale pod okriljem Društva naroda te se Anslinger može smatrati njihovim začetnikom.¹⁸

¹² BLOCK, “European Drug Traffic”, 316.

¹³ “Protokol o izmenama i dopunama sporazuma, konvencija i protokola o opojnim sredstvima”, 12-16; “International Conciliation”, 329, 341-342.

¹⁴ Pravnik i diplomat dr. Ivan Subbotić (ovo je izvorna transkripcija njegova prezimena) bio je između 1936. i 1939. stalni delegat Kraljevine Jugoslavije pri Društvu naroda u Ženevi.

¹⁵ SR-AJ-159, fasc. 30, arh. jed. 26, šifrovani telegram Stojadinović - Stalna delegacija u Ženevi, 17. 6. 1936., 23:05 h; v. d. stalnog delegata I. Subbotić za Političko odeljenje Ministarstva inostranih poslova (dalje: MIP), pov. br. 833/XI, 19. 6. 1936.

¹⁶ BLOCK, “European Drug Traffic”, 316-318; “Illicit Traffic in Opium”, 24-29.

¹⁷ KNEPPER, “Dreams and Nightmares”, 219; VALENTINE, *The Strength of the Wolf*, 16-23.

¹⁸ “Standing in the Shadows”, 23-29.

Jugoslavija – oaza sirovine: prvi kontakti i prodor na američko tržište

Kada je američki Kongres donosio prvu opijumsku zabranu da bi zaštitio svoju bijelu populaciju, u centralnom dijelu Balkana zabijelila su se prva polja maka. Instruirani od solunskih trgovaca i osmanskih vlasti, turski su posjednici u Povardarju zahvaljujući agrobiološkim prednostima makedonskoga zemljišta zasijali bijeli mak pokušavajući uvećati rentabilnost svojih imanja. Seljaci su brzo naučili prikupljati “smeđi katran” sa zarezanih stabljika maka čim su se uvjerali u njegovu isplativost. Tako se u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća u dolini Vardara proizvodilo oko 70 tona sirovoga opijuma godišnje, koji se potom izvezio preko Soluna.¹⁹ Pored visokoga prinosa, makedonski je opijum zahvaljujući pogodnom tlu i riječnim nanosima bio među najkvalitetnijima u svijetu jer je sadržavao 14-16 % morfina, za razliku od npr. kineskoga, čija je “morfinaža” iznosila samo 3-5 %. Otuda i interes vodećih svjetskih farmaceutskih tvornica za tu dragocjenu sirovinu čija je kakvoća bila bez premca, osobito na području Kavadara (dan. Kavadaraca), Strumice i Velesa.²⁰ Do 1928. opijum proizveden u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) izvezio se pretežno u Njemačku (55 %), Švicarsku (25 %) i Francusku (10 %),²¹ a samo 1928. izvezeno je 145 tona makedonskoga opijuma.²²

S obzirom na to da je unutarnja trgovina opijumom u Jugoslaviji bila potpuno slobodna sve do kraja 1931., kada je donesen Zakon o opojnim drogama, desetljećima su otkupom i izvozom sirovoga opijuma dominirale solunske izvozne firme u vlasništvu porodice Scialom.²³ Njihov sustav rada bazirao se na uigranim otkupnim špekulacijama i periodičnom rušenju cijena sirovoga opijuma, zbog čega su i država i proizvođači bili na gubitku. Osim toga, opijum je među svjetskim kupcima bio poznatiji kao “grčki” jer ga je porodica Scialom izvozila isključivo preko Soluna sve do 1929., kada je sjedište svoje firme prenijela u Beograd. I nakon što je Jugoslavija ratificirala Ženevsku konvenciju, Scialom je sve do sredine 1930-ih ostao zastupnik vodećih europskih i američkih farmaceutskih tvornica te glavni prekupac i konzultant državnih tijela zaduženih za proizvodnju i izvoz makedonskoga opijuma.²⁴

U jeku rasprave o podizanju tvornice za preradu opijuma u Kraljevini SHS karlovačka tvornica kemijskih proizvoda *Isis-Kaštel* zatražila je u travnju 1925. od ministra trgovine da zabrani izvoz sirovoga opijuma te da čitavu

¹⁹ TARTALJA, “Povijest opijuma”, 123-124.

²⁰ ЈОВАНОВИЋ, “Македонски опијум”, 70-71.

²¹ SR-AJ-65, fasc. 209, arh. jed. 641, Načelnik odeljenja za ratarstvo Ministarstva poljoprivrede i voda za MTI, 15. 10. 1928.

²² SR-AJ-159-7-10/I, MIP Kraljevskoj stalnoj delegaciji, 22. 7. 1929., “Pregled izvoza opiuma za celu 1928. godinu”. Tek u prvom polugodištu 1929. u SAD su izvezene 22 tone jugoslavenskoga opijuma.

²³ ЧУЧКОВИЋ, *Опиумско питање*, 20-21.

²⁴ ЈОВАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 71-72. Beogradsko izvozno poduzeće *Sinovi Jakova Šaloma* bilo je sastavni dio *Albert Scialom & Comp.*

makedonsku berbu proda njima. Osim toga, uprava *Isis-Kaštela* upozoravala je da su izvjesni Francuzi zakupili cjelokupnu godišnju proizvodnju u Makedoniji. Iz Ministarstva trgovine stigao je neuvjerljiv demanti o francuskom poduzeću koje je seljacima izdavalo pročišćeno makovo sjeme, organiziralo skupocjeni proces berbe, a zauzvrat ubiralo “samo” pola proizvodnje. Zahtjev *Isis-Kaštela* bio je odbijen “jer bi time proizvodnja bila obustavljena”.²⁵

Inače, u jugoslavenskoj kraljevini postojale su samo dvije velike tvornice za preradu opijuma. Prva je osnovana tek u ožujku 1931. u Hrastniku kraj Celja,²⁶ a 1936. u Skoplju je počela s radom *Jugoslovenska tvornica alkaloida S & F Ognjanović*.²⁷ Do tada su opijum prerađivale manje tvornice u Zagrebu (*Kemika, Dr. A. Wander*) kao i spomenuto dioničarsko društvo *Kaštel*, koje je 1928. uslijed problema s opskrbom električnom energijom svoje proizvodne pogone preselilo iz Karlovca u Zagreb.²⁸

Do izvjesne regulacije kaotičnoga stanja u jugoslavenskoj proizvodnji i standardizaciji izvoza doveo je spomenuti Zakon o opojnim drogama, ali i rješenje Ministarstva trgovine i industrije od 18. veljače 1932. kojim je isključivo pravo na izvoz sirovoga opijuma dodijeljeno Privilegovanom akcionarskom društvu za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije, poznatijem po akronimu PRIZAD.²⁹ Opijumski odjel PRIZAD-a, kojem je 18. veljače 1932. povjeren izvoz droge, preimenovan je 9. listopada 1933. u Jugoslavenski zavod za izvoz opijuma (JUŽOP), koji je predstavljao Jugoslaviju u tursko-jugoslavenskom Centralnom birou za prodaju opijuma osnovanom u travnju 1932. u Carigradu,³⁰ o čemu će više riječi biti poslije.

*

Američke trgovačke firme još su se 1922. raspitivale u konzulatu Kraljevine SHS u Bostonu o mogućnostima uvoza makedonskoga opijuma, čiji je visoki postotak morfina privlačio prerađivače. U rujnu 1923. dužnosnici iz Beograda obavijestili su generalnoga tajnika Društva naroda da se jugoslavenske vlasti brinu da se oslobode solunskih posrednika da bi proizvođače

²⁵ SR-AJ-65-209-641, Skopska trgovinsko-industrijska komora ministru trgovine i industrije, 14. 4. 1925.

²⁶ Tvornicom kemijskih proizvoda u Hrastniku od njezina osnivanja rukovodili su direktor Albert Prochaska i “prokurist” Emanuel Zelinka (SR-AJ-159-10-12, Dr Sava Obradović Iliji Šumenkoviću, stalnom delegatu KJ pri Društvu naroda, 6. 6. 1931.; SR-AJ-65-725-1465; “Hrastniška žalopred celjskim sodiščem”, *Novo doba /Celje/*, 7. 6. 1940., 1).

²⁷ Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije izdalo je 1935. dozvolu za podizanje tvornice alkaloida u Skoplju braći Sofroniju i Filipu Ognjanoviću, koji su se do tada bavili proizvodnjom i izvozom sireva (ЈОВАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 77-79).

²⁸ SR-AJ-38, fasc. 524, arh. jed. 685, sign. A VI/X 1/77; KOVAČEVIĆ, “Gustav Janeček”, 159.

²⁹ PRIZAD je osnovan 12. svibnja 1930. radi komisijonoga plasiranja poljoprivrednih (“zemaljskih”) proizvoda u inozemstvo za račun zadruga i izvoznih trgovaca.

³⁰ Više o tome: GOŠEVA, “Tursko-jugoslovensko centralno opijumsko biro”, 133-141; VIRIJEVIĆ, DELETIĆ, “The Central Bureau of Opium”, 600-601; ЈОВАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 73-74.

izravno povezali sa sve više zainteresiranih kupaca u Engleskoj i Americi.³¹ Jugoslavenskom konzulu u New Yorku među prvima se obratila brooklynska tvornica *The New York Quinine & Chemical Works* nakon što je primila brošuru o uzgajanju opijuma u “Južnoj Srbiji” koju je konzul razdijelio američkim tvornicama. U listopadu 1928. kompanija iz St. Louisa *Mallinckrodt Chemical Works* poslala je odgovor dr. Đorđu Todoroviću, generalnom konzulu Kraljevine SHS u New Yorku, o godišnjim potrebama sirovoga opijuma.³² Todorović se potom obratio Trgovačko-industrijskoj komori u Skoplju predlažući četvoricu skopskih trgovaca koji bi svojim opijumom opskrbljivali tri najveće američke farmaceutske tvornice. Jugoslavenski je konzul upozorio izabrane trgovce – Stevana Nastića, Savu Pečenovića, Salvatora Musafiju i Dimitrija Krajničanca – da “čuvaju obraz države” koja ih je predložila, pa im je radi toga poslao američke propise da bi ih na vrijeme proučili.³³

Tako je jugoslavenski opijum formalno ušao na američko tržište 1929. uglavnom zahvaljujući propagandi jugoslavenskoga konzulata u New Yorku, što je već prve godine rezultiralo izvozom od 21 milijuna dinara. Zadovoljne kakvoćom sirovoga opijuma, američke tvornice *Mallinckrodt, Merck & Co.* i *New York Quinine & Chemical Works* nastavile su suradnju s Jugoslavijom i početkom 1930-ih.³⁴ Istina, zasluge za prodor jugoslavenskoga opijuma na američko tržište pripisivao si je i Radivoje Tucaković, šef opijumskoga odjela u PRIZAD-u, koji je tvrdio da je upravo on “izvesnom Kerriganu” iz *Mercka* prodao prvu pošiljku opijuma.³⁵

Iako SAD isprva nije potpisao Ženevsku konvenciju o ograničenju opijumske proizvodnje i njegova prometa (1925.), njegov uvozni režim bio je najstroži, osobito u usporedbi s Francuskom, jer su se unaprijed određivali godišnji kontingenti za uvoz opijuma, na koji su uvedene i nerazmjerno visoke carine. S druge strane, kaotična normativna situacija u Kraljevini SHS dovela je do netransparentnih izvoznih statistika, na što je skretana pozornost u kontrolnim organima Društva naroda. Tako je bilo ozbiljnih neslaganja u podacima o izvozu jugoslavenskoga opijuma u SAD: prema jugoslavenskim

³¹ SR-AJ-65-209-641, pismo V. Wellesleyja (u ime Ministarstva inostranih poslova Kraljevine SHS) generalnom sekretaru Društva naroda od 9. 9. 1923.

³² SR-AJ-334, fasc. 477, arh. jed. 1523, *The New York Quinine & Chemical Works* za dr. Đ. Todorovića, 9. 10. 1928.; *Mallinckrodt Chemical Works* generalnom konzulu Kraljevine SHS u New Yorku, 5. 10. 1928. Iz njujorške su tvornice poručili da oni obično kupuju 5-10 sanduka “najboljeg opijuma” čiju bi kakvoću verificirao laboratorij *Stillwell & Gladding*. Robu su zahtijevali u dobro okovanim drvenim sanducima (težine 169 funti) s postavljenim limom. I iz *Mallinckrodta* su tražili “najbolji kvalitet što postoji”, uz naznaku da bi roba trebala biti pakirana u “plehane, postavljene sanduke jednake težine, npr. 150 funti po sanduku”.

³³ SR-AJ-334-477-1523, Generalni konzul Đ. Todorović Trgovačkoj komori u Skoplju i MIP, 11. 10. 1928.

³⁴ SR-AJ-334-435-1391, list 5714, Generalni konzul Kraljevine Jugoslavije u Njujorku Radoje Janković Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, 5. 6. 1931.

³⁵ SR-AJ-334-28-69, Rad. T. Tucaković, “Dnevnik o tome šta sam uradio na našem opijumskom pitanju, u kakvim prilikama i među kakvim ljudima”, Beograd, avgust 1939., 12, 15.

izvještajima, u studenom 1928. beogradskoj carinarnici prijavljene su tri opijumske pošiljke za SAD od ukupno 4,7 tona koje je firma *Sinovi Jakova Šaloma* poslala tvornici *Mallinckrodt*. Jugoslavenska je strana procjenjivala da posljednja pošiljka nije bila ni proknjižena u američkoj administraciji, pa se otuda pojavila uočena razlika. Samo u prvom polugodištu 1929. izvezeno je preko 22 tona sirovoga opijuma u SAD, a krajem 1935. Jugoslavija je registrirala čak 29 tona opijuma izvezenog u SAD koje američka statistika navodno nije ni evidentirala!³⁶

U srpnju 1930. iz tek osnovanog PRIZAD-a zahtijevali su od ministra trgovine da im omogući uvođenje još dva telefonska broja i centrale jer su s postojeća dva teško uspijevali pokriti “veliki telefonski posao sa inostranstvom, unutrašnošću i sa Beogradom”.³⁷ “Ceo naš posao bazira se na brznoj telefonskoj vezi sa stranim pijacama, jer je to najbolji put za brzo obaveštavanje i jedino mogući put za probitačnu prodaju naših proizvoda”, napisao je prvi generalni direktor PRIZAD-a Leo Gottlieb ministru trgovine. On je upozorio da je postojeća telefonska linija preko Budimpešte potpuno odsjekla veze PRIZAD-a sa svijetom jer se na njih čekalo i po deset sati. Aludirajući na namjernu opstrukciju mađarske “žitarske konkurencije”, Gottlieb je zatražio da se telefonske veze sa zapadom ubuduće uspostavljuju preko Zagreba.³⁸

Međutim, uvođenje dodatnih telefonskih linija nije moglo nadomjestiti neažurnost PRIZAD-ova osoblja. Točno tri godine poslije iz kompanija *Merck* i *Mallinckrodt* požalili su se jugoslavenskom poslaniku u Washingtonu da im nitko ne odgovara na pisma i telegrame upućene “nadležnoj instituciji za izvoz i trgovinu opijuma”. U jugoslavenskom poslanstvu izbila je panika uslijed mogućnosti da se zbog činovničke nemarnosti izgubi američko tržište, čije su tvornice zaprijetile da će, ako ne dobiju svoju narudžbu opijuma na vrijeme, “tražiti pijace izvan naše zemlje”.³⁹

Nakon ukora Ministarstva vanjskih poslova iz PRIZAD-a su objasnili da je kašnjenje velikih isporuka bilo posljedica nedostatka makova lišća u koji se umotavala opijumska masa, ali i slaboga roda maka prethodne godine. Čak i kada su nabavili dovoljno makova lišća, sušenje se nije moglo obaviti u roku zbog kiše i vlage, s čime su i američke firme navodno bile upoznate.⁴⁰ “Na vaš savet da američkim isporukama treba poklanjati naročitu pažnju, Juzop vam odgovara da se ne samo američkim nego svakoj isporuci obraća najveća pažnja. Dokaz je tome glas koji je Juzop stekao u svetu daleko pre no što je

³⁶ SR-AJ-159-7-10/I, MIP Kraljevskoj stalnoj delegaciji, 22. 7. 1929., Pregled izvoza opijuma za celu 1928. godinu; MIP Kraljevskoj stalnoj delegaciji, pov. br. 8474, 7. 5. 1930.; SR-AJ-159-30-26, Stalni delegat u Ženevi za MIP, pov. 940, 9. 7. 1936.

³⁷ SR-AJ-65-1788-2921, Prizad za MTI, 2. 7. 1930.

³⁸ SR-AJ-65-1791-2928, Leo Gottlieb ministru trgovine i industrije, 7. 6. 1930.

³⁹ SR-AJ-371, fasc. 11, arh. jed. 14, list 1/1a, jugoslovenski poslanik u Vašingtonu ministru inostranih poslova Bogoljubu Jeftiću, 26. i 28. 7. 1933.

⁴⁰ SR-AJ-371-11-14, 1/b, savetnik Političkog odeljenja MIP-a poslaniku u Vašingtonu, pov. br. 15495, 9. 8. 1933.

Biro osnovan. Da nije toga glasa, ko zna da li bi Biro uopšte mogao zaključiti posao s Amerikom”, napisao je šef opijumskoga odjela Radivoje Tucaković tadašnjem generalnom direktoru PRIZAD-a Edi Markoviću.⁴¹ On je također izrazio sumnju u ljutnju kupaca “jer Amerikanci nisu sentimentalni”, pripisujući čitav slučaj intrigama “H. H. Tulukijana”, predstavnika Centralnoga biroa (samim tim i JUZOP-a) u SAD-u. Iza tih dvostrukih inicijala (koji se u korištenim izvorima nikako ne razrješavaju) stajao je Haroutune Hagop Touloukian, armenski trgovac tekstilom iz Eskişehir-a u Turskoj, koji je od 1928. postao američki državljanin Harry H. Touloukian.⁴²

Javna promocija ideje o zajedničkom opijumskom nastupu Jugoslavije i Turske odigrala se tijekom međunarodne opijumske konferencije u Ženevi u lipnju 1931., gdje je i “aminovana”, kako je tvrdio jugoslavenski delegat Ilija Šumenković.⁴³ Usred toga zasjedanja jugoslavenska delegacija dobila je od njemačkoga delegata informacije (koje je njemačkoj policiji dostavio Harry Anslinger) da je u New Yorku upravo zaplijenjeno 17 sanduka opojnih droga iz Jugoslavije na brodu *Milwaukee*⁴⁴, koji je pripadao firmi *Hamburg-Amerika Linie* (HAPAG).⁴⁵ Vijest je primio njemački delegat u Ženevi, a potom je u Hamburg otputovao predstavnik njemačkoga Ministarstva zdravstva. Hamburgska policija izvijestila je Amerikance da droga potječe iz beogradske trgovačke firme *Kandra & Komp.* “Ovo bi bio prvi put da naši državljani budu upleteni u međunarodno krijumčarenje opojnih droga”, tvrdili su iz Političkoga odjela jugoslavenskoga Ministarstva vanjskih poslova krajem lipnja 1931. godine. Prva je istraga pokazala da je sporno beogradsko poduzeće bilo fik-

⁴¹ SR-AJ-334-28-69, R. T. Tucaković, “Dnevnik”, 59-60. Edo Marković, agronom rodom iz Đakova, bio je generalni direktor PRIZAD-a od 1934. do 1939. i guverner 77. distrikta Rotary kluba. Ubijen je u dvorištu svoje kuće u Beogradu u prosincu 1939. kada je u njega pucao policijski agent tijekom pretresa suterena, u koji je policija navodno ušla zbog sudjelovanja njegove starije kćeri u studentskim demonstracijama. Pored “žitne politike”, Markovićeva mlađa kći Vida spominje i poslove s opijumom kao potencijalni motiv njegove likvidacije: “U vezi s izvozom opijuma, došao je u sukob s nevidljivim silama koje su se krile iza nekih viđenih lica u redovima političara i apotekara.” Više o samom ubojstvu i mogućim motivima: *Politika* (Beograd), br. 11335, 20. 12. 1939., 8; *Vreme* (Beograd), 19. 12. 1939., 7; MARKOVIĆ, “Jedno zagonetno ubistvo”, br. 776, 10-11 i br. 777, 12-13; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Strani kapital”, 173-174.

⁴² “Oath of Allegiance”.

⁴³ SR-AJ-159-10-12, Izveštaj o radu Konferencije za ograničenje fabrikacije opojnih droga, Ženeva, 15. jul 1931., str. 7-8.

⁴⁴ *In Senate*, 1093. Kako je u konkurenciji 50 svjetskih gradova taj parobrod nazvan baš po Milwaukeeju, senator iz Wisconsin Bernard Gattelman pripremio je odbor za doček broda koji je 29. lipnja 1929. trebao uploviti u New York. Zanimljivo, senator Gattelman je krajem 1920-ih prkosio prohibiciji i držao vlastitu pivovaru.

⁴⁵ Brod *Milwaukee* plovio je i nakon toga incidenta na ruti New York – Boston – Halifax – Cobh – Galway – Cherbourg – Southampton – Boulogne – Hamburg i obratno. Od 1934. tijekom proljeća i ljeta *Milwaukee* je korišten za krstarenja do Kanarskih otoka i Madeire te turističke ture po Škandinaviji i Baltičkom moru, do Škotske i Islanda. Godine 1935. krstario je Mediteranom, pri čemu su Genova i Venecija bile obavezna stajališta: *Across the Atlantic*, lists No. 64 (1932), 70 (1933); “S. S. Milwaukee Passenger Lists”.

tivno, na što upućuje lažna adresa njegova sjedišta, koja se podudarala s adresom Narodne banke Kraljevine Jugoslavije (Cara Lazara 8)! Firma *Kandra & Komp.*, koja je ubrzo dovedena u vezu s poznatim europskim krijumčarom opijata Josifom Raskinom, izvozila je drogu u New York preko hamburškoga brodatarskog poduzeća *F. J. Reimers*.⁴⁶ “Slučaj *Milwaukee*” potom je registriran i u dokumentaciji Društva naroda, koja se oslanjala na izvještaj jugoslavenskih vlasti od 12. studenoga 1931. godine. U njemu je spomenuta beogradska firma *Kandra & Co.* na lažnoj adresi te aktivnosti njemačkoga veleposlanika u Beogradu i jugoslavenske policije u istrazi poslovanja hamburške firme *F. J. Reimers*.⁴⁷

Negativne posljedice toga incidenta Jugoslavija je pokušala amortizirati već sredinom srpnja 1931. na Konferenciji za ograničenje proizvodnje opojnih droga podnošenjem amandmana o obaveznom uništavanju zaplijenjenih opijata. Prijedlog je u prvi mah dobio uvjerljivu većinu, a protiv njega su glasale zemlje europskoga kartela prerađivača opijuma te Japan i Indija. Nakon naknadne modifikacije amandmana jugoslavenski je prijedlog potpuno obesmišljen, ali ga je većina zemalja ipak prihvatila, a SAD, Jugoslavija, Turska, Italija, Perzija i Sovjetski Savez bili su protiv te ublažene, “argentinske verzije” prijedloga za uništavanje zaplijenjenih opijata.⁴⁸ U Americi su uvelike počele zapljene turskoga opijuma iz istambulske tvornice *Marcosa Theodoridesa*, premda se on još uvijek nije uništavao.⁴⁹

Poslovanje tursko-jugoslavenskoga Centralnog biroa sa Sjedinjenim Američkim Državama

Običaj da se strani kupci opijuma obraćaju jugoslavenskim diplomatskim predstavništvima nije prestao ni nakon što je Jugoslavija ratificirala Ženevsku konvenciju. Početkom 1930. jugoslavenskom poslanstvu u Londonu obratila se engleska firma *Adriatic Overseas Corporation Ltd.* tražeći dozvolu za trgovinu jugoslavenskim opijumom u Velikoj Britaniji. I pored usmenih jamstava Konstantina Fotića da su njezini vlasnici “u redu”, u Ministarstvu trgovine i industrije doznali su da se iza te engleske kompanije zapravo krije nekoliko mladića iz dobrostojećih zagrebačkih i sisačkih porodica. Otpor prema ovoj

⁴⁶ SR-AJ-159-10-12, v. d. načelnika Političkog odeljenja MIP-a Kraljevskoj stalnoj delegaciji pri Društvu naroda, pov. br. 12856, 30. 6. 1931.

⁴⁷ *Summary of illicit transactions and seizures (1931-1932)*, 9.

⁴⁸ SR-AJ-159-10-12, Izveštaj o radu Konferencije za ograničenje fabrikacije opojnih droga, Ženeva, 15. jul 1931., 2-6.

⁴⁹ U listopadu 1931. u Providenceu su na brodu *SS Sinaia* zaplijenjeni paketi iz njegove tvornice *Grande Maison de Commerce, Istanbul – Marc Theodorides, Proprietor* u prepoznatljivoj crvenoj ambalaži sa slikom lava, baš kao i u listopadu 1934. u Albanyju: *Summary of illicit transactions and seizures (Jan. 1932)*, 14; *Summary of illicit transactions and seizures (1934)*, 19-20.

ideji iskazao je i Malcolm Delavigne, engleski delegat u Ženevi.⁵⁰ Bilo je jasno da je neophodna standardizacija izvoza, ne samo u pogledu pripreme i isporuke robe nego i samoga sistema njezina naručivanja.

Jedan od načina efikasnijega izvoza jugoslavenskoga opijuma trebao je biti zajednički nastup s Turskom, o kojem su se pregovori vodili još tijekom 1930., kada je uslijed loših vremenskih uvjeta, slabe berbe i nagloga pada cijena stagnirala proizvodnja te skupocjene farmaceutske sirovine. Početkom travnja 1931. jugoslavenski pomoćnik ministra vanjskih poslova Konstantin Fotić izložio je turskom poslaniku u Beogradu ideju o stvaranju kartela proizvođačkih zemalja, a već sredinom istoga mjeseca u Ankari je potpisan preliminarni tekst sporazuma.⁵¹ Turski interes za suradnju s Jugoslavijom, pored namjere da pomoću dobre reputacije jugoslavenskoga opijuma plasira svoj opijum slabije kakvoće u Ameriku, bio je dodatno podgrijan prijedlogom novoga američkog zakona, prema kojem bi se uvoz opijuma iz država koje nisu potpisale Hašku i Ženevsku konvenciju “podvrgavao detaljnom carinskom pregledu”.⁵²

Iako baziran na bilateralnom sporazumu iz 1932., tursko-jugoslavenski Centralni biro za prodaju sirovoga opijuma u Carigradu (*Bureau Central Turco-Yougoslave pour l'exportation de l'opium brut, Istanbul*) počeo je raditi tek početkom 1934. godine. U njemu su sjedili delegati iz Turskoga nacionalnog zavoda za izvoz opijuma i tek osnovanog JUZOP-a. Međutim, neravnopravnost u odlučivanju i nezadovoljstvo jugoslavenske strane inferiornim udjelom u zajedničkim kontingentima opijuma za izvoz činili su taj zajednički nastup Turske i Jugoslavije složenim, zbog čega se ugovor obnavljao svake dvije godine, a zatim i na polugodišnjoj razini. Izravno rivalstvo na američkom tržištu, prepirke o kakvoći opijuma, izvoznih kvota i uvlačenje jugoslavenske strane u krijumčarske afere koje su joj remetile ionako poljuljan položaj u Ženevi išli su u prilog čestih primjedbi da je osnivanje jugoslavensko-turskoga prodajnog biroa bilo potpuni promašaj.⁵³ Posebni problemi nastajali su pri velikim narudžbama američkih tvornica koje su preko Centralnoga biroa zahtijevale samo jugoslavenski opijum, zbog čega je isporuku preuzimao JUZOP, a ne carigradski ured. Iako su to bile godine krize proizvodnje (zbog pojave iranske konkurencije na europskom tržištu), jugoslavenski opijum za izvoz stabilizirao

⁵⁰ SR-AJ-65-209-641, Malcolm Delavigne poslaniku Đorđu Đuriću, 11. 2. 1930., Jugoslavensko poslanstvo u Londonu Zavodu za unapređenje trgovine, 16. 4. 1930. Glavni dioničari *Adriatic Overseas Corporation Ltd.* bili su istovremeno osnivači Jugoslavenskoga Lloyda Pasko Baburica, Frano Petrinović i Božo Banac, dok su dvojica direktora bili Nebojša Dimović, sin zagrebačkoga zubara Gjura Dimovića, i izvjesni Rajcer, podrijetlom iz Siska, obojica mlađi od 30 godina. Iz citiranih dokumenata nije moguće ustvrditi točan uzrok averzije britanskoga delegata Delavignea prema njihovoj kompaniji.

⁵¹ ЈОВАНОВИЋ, “Македонски опијум”, 75-76.

⁵² SR-AJ-159-10-12, Izveštaj o radu Kraljevske delegacije na Međunarodnoj opijumskoj konferenciji u Ženevi od 15. do 20. juna 1931. godine, str. 4. Turska je tek u travnju 1933. ratificirala Ženevsku konvenciju koju je jugoslavenski parlament prihvatio četiri godine prije.

⁵³ ЈОВАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 75-76.

rao se nakon 1932. na 35-48 tona godišnje, od čega su 99 % apsorbirale upravo američke farmaceutske kompanije.⁵⁴

Krajem listopada 1933. tajnik Ministarstva trgovine i industrije dr. Dragoslav Mihailović imenovan je za jugoslavenskoga delegata pri Centralnom birou. S obzirom na to da je sporazum predviđao da tim mješovitim tijelom upravljaju dva turska i jedan jugoslavenski delegat, Ministarstvo trgovine upozoravalo je svojega delegata da vodi računa da se odluke Centralnoga biroa ne smiju donositi majorizacijom nego jednoglasno. Osim toga, Ministarstvo trgovine inzistiralo je da se u rad Centralnoga biroa uključi korespondent koji perfektno govori engleski zbog dominantnih poslova s SAD-om.⁵⁵

Početakom 1935. delegacija Centralnoga biroa razmatrala je mogućnost ulaska Irana u tursko-jugoslavensku kooperaciju, ali su pregovori propali jer su Iranci umjesto ponuđenih 12 % zahtijevali 33 % američkoga tržišta ili polovinu prodaje u Europi i SAD-u.⁵⁶ U listopadu 1935. Mihajlović je izvijestio da će JUZOP isporučiti 14,6 tona opijuma za SAD, taj put preko Londona i Rotterdama. Kako su američki kupci izričito zabranili da im se opijum doprema talijanskim brodovima,⁵⁷ roba je poslana željeznicom do Rotterdama i Hamburga. Istovremeno je iz *Mallinckrodt*a telegrafski naručeno još 200 sanduka opijuma s 15 % morfina, koji je kupac namjeravao u svojim londonskim skladištima opremiti američkim uvoznim papirima.⁵⁸ “Za nas je vrlo važno to, da Persijanci a ni Rusi, nemaju visokoprocenatni opijum i da, prema tome, cene za Ameriku ostaju, bar za sada, nepromjenjene”, tvrdio je Mihajlović predlažući da se zakupi još opijumskih depoa u Londonu i Rotterdamu.⁵⁹

Američka firma koja je formalno zastupala Centralni biro u SAD-u (a *de facto* JUZOP, jer je sav opijum s visokim postotkom morfina u Ameriku stizao iz Beograda) bila je *Massachusetts Importing Company* sa sjedištem u New Yorku. U čestoj komunikaciji s JUZOP-om dominirala su pitanja transportnih aranžmana i dopremanja opijuma do SAD-a. Jedan od vodećih ljudi toga zastupništva bio je spomenuti H. H. Touloukian, zbog čijih je neprimjerenih stavova prema Društvu naroda i francuskim vlastima Centralni biro u početku odbijao suradnju s njim. Poslije ga je, na inzistiranje turske strane, ipak angažirao kao posrednika u pregovorima između kartela europskih tvornica

⁵⁴ SR-AJ-159-36-23/XI, Stalna komisija za opojne droge. Izveštaj o X zasjedanju održanom 23.-28. septembra 1938., 1-5.

⁵⁵ SR-AJ-411, fasc. 15, arh. jed. 28, listovi 60, 61, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj za Kraljevski generalni konzulat u Carigradu, 26. 10. 1933.; l. 63-65, Ministarstvo trgovine i industrije jugoslovenskom delegatu pri Centralnom birou, 24. 10. 1933.

⁵⁶ SR-AJ-411-15-28, l. 152-157, Dr Dragoslav Mihailović, “Opiumski pregovori sa Persijom, vođeni od 10. januara do 29. marta 1935. godine”, Carigrad, april 1935.

⁵⁷ Zbog sve češćih incidenata tijekom pomorskoga transporta američke su tvornice inzistirale da im se o njihovu trošku roba šalje kopnom preko Antwerpena u London, a ne izravno brodovima za New York.

⁵⁸ SR-AJ-65-209-641, pismo dr Dragoslava Mihajlovića od 17. 10. 1935.

⁵⁹ SR-AJ-411-15-28, l. 206-209, D. Mihajlović, “Izveštaj o radu Centralnog biroa u oktobru 1936” PRIZAD-u, 6. 11. 1936.

droge i Centralnoga biroa. Pored toga, iz JUZOP-a su skretali pozornost na to da je Touloukian u sukobu interesa jer je u američkom predstavništvu već radio njegov “rođak i ortak”.⁶⁰ U pitanju je bio njegov brat Edward Hagop Touloukian, koji se 1922. doselio iz Turske u Boston⁶¹ i osnovao trgovačku firmu zvučnoga imena *Massachusetts Importing Company*, koja se u biti bavila uvozom tepiha s Bliskoga istoka.⁶² Otuda vjerojatno i konfuzni tretman njihovih funkcija u korištenim izvorima, gdje se braća Touloukian naizmjenično pojavljuju kao “predstavnik američkih kupaca”, “zastupnik Centralnog biroa”, “zastupnik Juzopa” i sl.

Kako je opijumski sporazum između Jugoslavije i Turske istjecao 1. siječnja 1937., jugoslavenski delegat u Centralnom birou počeo je lobirati protiv njegova produžetka. U razgovoru s generalnim direktorom PRIZAD-a Edom Markovićem, Dragoslav Mihajlović predložio je otkazivanje ugovora s Turskom jer je Jugoslavija u tom trenutku mogla plasirati mnogo više opijuma na svjetsko tržište od dogovorenih 25 % u okviru Centralnoga biroa. Osim toga, američke tvornice koje su kupovale opijum preko Centralnoga biroa i dalje su tražile “isključivo jugoslovenski opijum”. Nakon što je tvornica *Merck* početkom travnja 1936. naručila novih 350-500 sanduka visokopostotnoga jugoslavenskog opijuma, Mihajlović je samouvjereno procijenio da bi Jugoslavija mogla samostalno američkim kompanijama prodavati 800 sanduka opijuma godišnje, čime bi se likvidirale sve zalihe staroga opijuma kod JUZOP-a. Štoviše, cijenu na američkom tržištu nije trebalo korigirati niti smanjivati (“jer nam u pogledu morfinaže ne može niko da konkuriše”), što je Jugoslaviji otvaralo mogućnost da svoj kvalitetni opijum prodaje u Europi i po znatno nižoj cijeni. Konačno, Mihajlović je pretpostavljao da bi svi zastupnici Centralnoga biroa u svijetu (a osobito *Massachusetts Importing Co.*) vrlo rado ponovo zastupali samo PRIZAD umjesto kompromitiranoga tursko-jugoslavenskog biroa.⁶³

Sredinom 1936. među najvećim kupcima Centralnoga biroa bili su i dalje *Merck* s 300 sanduka (21,7 tona), *Mallinckrodt* s 200 sanduka (14,5 tona) te *Hoffmann La Roche*, *CF Boehringer Son*, *Knoll A. G. Ludwigshafen* i *Mitsui Bussan Kaisha Ltd. Tokyo* sa znatno manjim količinama.⁶⁴ Ipak, u kolovozu 1936. odjeknula je vijest o zabrani uvoza jugoslavenskoga opijuma u SAD, a nakon jugoslavensko-turske prepirke u okviru Centralnoga biroa povodom nastupa na američkom tržištu. Zapravo je predmet spora bila pošiljka od 100 sanduka opijuma za *Merck*, kada se Mihajlović usprotivio ideji turskoga de-

⁶⁰ SR-AJ-334-28-69, R. T. Tucaković, “Dnevnik”, 58-60.

⁶¹ “Armenian Immigration Project”.

⁶² Edward H. Touloukian i njegova firma *Massachusetts Importing Co.* dospjeli su u javnost krajem 1936. prilikom špijunske afere Hiss-Chambers, kada su njegovi skupocjeni *bokhara* tepisi (označeni kao “poklon iz Sovjetskog Saveza”) postali ključni dokaz za umiješanost visokoga činovnika State Departmenta Algera Hissa u komunističku špijunažu. Više o tome: WEINSTEIN, *Perjury*, 232-233.

⁶³ JOVАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 76.

⁶⁴ SR-AJ-411-15-28, l. 194-195, Izveštaj o radu Centralnog biroa u maju i junu 1936.

legata Hamze Osmana Erkana da se ta pošiljka podijeli između JUZOP-a i Turskoga zavoda za izvoz opijuma. Prvi je put zatražena arbitraža. Usto je kompanija *Merck* naprasno počela tražiti samo turski opijum jer je pred saveznom američkim institucijama odbijen njezin zahtjev za uvoz jugoslavenskoga opijuma. Iz Ministarstva vanjskih poslova Jugoslavije priopćili su svojem poslaniku u Ženevi Ivanu Subbotiću da je SAD obustavio izdavanje dozvola za uvoz jugoslavenskoga opijuma. Američki zastupnik Centralnoga biroa tvrdio je da je uzrok tome što su američki delegati u Ženevi bili nezadovoljni njegovim ponašanjem na konferenciji.⁶⁵ O čemu se konkretno radilo ne može se saznati ni iz telegrama Milana Stojadinovića koji je uputio poslaniku u Washingtonu:

“Od pre nekoliko dana američke vlasti odbijaju bez naročite motivacije uvozne dozvole za opijum iz naše zemlje. Privatno smo obavješteni da to čine iz razloga što su nezadovoljni držanjem Subbotića na konferenciji opijumskoj u Ženevi juna ove godine. Molim izgladiti ovaj incident i učinite korak kako bi nam se uvozne dozvole za opijum odobrile. Molim izvestite me o učinjenom.”⁶⁶

Predstavnik Centralnoga biroa H. H. Touloukian također je potvrdio da je u pozadini toga iznenadnog bojkota bio incident na zasjedanju Savjetodavne opijumske komisije u Ženevi, gdje je došlo do konflikta između američkoga delegata Stuarta Fullera⁶⁷ i jugoslavenskoga predstavnika dr. Subbotića. S njujorške Pete avenije, gdje je bilo sjedište predstavništva Centralnoga biroa koje su vodila braća Touloukian, stizali su signali da su Amerikanci bili “veoma ogorčeni” na Jugoslavene usprkos tome što je ženevski incident ubrzo prevladan posredovanjem Boška Đorđevića, delegata Ministarstva trgovine i industrije i Fullerova “bliskog prijatelja”. Kao znak dobre volje jugoslavenski delegat u Centralnom birou Mihajlović obećao je američkim klijentima da će u njihova londonska skladišta iz Jugoslavije uskoro stići najkvalitetniji 16-postotni opijum (“na taj način smo hteli da izrazimo fabrici *Merck* našu simpatiju”). Međutim, iz *Mercka* su uzvratili da još uvijek nemaju uvoznu dozvolu, što je obradovalo turske partnere iz Centralnoga biroa. Čim su posljedice ženevskoga incidenta bile sanirane, obnovljena je suradnja s tvornicom *Merck*, kojoj je prodano 100 sanduka prvoklasnoga opijuma. Potom je JUZOP dobio ponudu i od čuvene farmaceutske kuće *Eli Lilly* iz Indianapolis, ali je zbog nagle devalvacije francuskoga franka čitav posao pretrpio štetu.⁶⁸ Za-

⁶⁵ SR-AJ-159-30-26, pomoćnik ministra inostranih poslova V. Martinac Ivanu Subbotiću, pov. br. 25127-III, 17. 10. 1936.

⁶⁶ SR-AJ-371-11-14, l. 159, telegram Milana Stojadinovića poslaniku Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu, pov. br. 25127, 17. 10. 1936.; l. 160, pov. br. 700, 26. 10. 1936. Nakon devet dana jugoslavenski poslanik odgovorio je da su mu u američkom Ministarstvu vanjskih poslova obećali da će uskoro ponovo izdavati dozvole za uvoz jugoslavenskoga opijuma.

⁶⁷ Stuart J. Fuller bio je nekadašnji šef za narkotike u odjelu State Departmenta za dalekostične poslove i beskompromisni zagovornik američkoga “rata protiv droge”.

⁶⁸ JOVАНОВИЋ, “Илегални путеви”, 76-77. Nešto manje narudžbe stigle su od tvornica *Park-Davis and Co. Michigan* i *Sharpe and Dohme, Philadelphia*. Osim toga, američke tvorni-

pravo je turski partner u Centralnom birou (Turski zavod) usprkos izglednoj šteti brže-bolje isporučio opijum američkim kupcima da bi pokazao da je “više kulantan od našeg zavoda”. “Zajednički front prema američkim tvornicama morao je biti napušten”, zaključio je Dragoslav Mihajlović tek pošto je Turski zavod pristao da Amerikanci plate robu nakon devalvacije franka. Uzroke takva ponašanja turskoga partnera treba tražiti u tome što ih je jeftini “persijski” opijum gotovo istisnuo s europskih tržišta, a Jugoslavija je i dalje dominirala američkim tržištem bez prave konkurencije. Otuda i turska inicijativa iz prosinca 1938. da se s Jugoslavijom definira “formula odštete” jer im je iranski opijum prepolovio cijenu u Europi, a cijena JUZOP-ova opijuma u SAD-u ostala je nepromijenjena.⁶⁹ Drugim riječima, zahtijevali su da im gubitke na europskom tržištu nadoknadi jugoslavenski partner u Centralnom birou, što je usporilo pregovore o daljnjem zajedničkom nastupu.⁷⁰

Velika potražnja za visokopostotnim opijumom dovela je do toga da je JUZOP redovito prekoračivao svoju kvotu dogovorenu u okviru Centralnoga biroa.⁷¹ Imajući u vidu da se američka carina na uvezeni opijum plaćala po težini, a ne “morfinazi”, američkim se tvornicama i nije isplatilo uvoziti niskopostotni opijum. Pojačana potražnja za sirovim opijumom Centralnoga biroa objašnjavala se time što je europski kartel prerađivača potrošio svoje zalihe, ali i kao posljedica Talijansko-etioopskoga rata, koji je stimulirao veću potrošnju anestetika. Na rujanskom zasjedanju Stalne komisije za opojne droge 1938. raspravljalo se o dogovoru JUZOP-a i Turske da Jugoslavija, čiji opijum “lakše podnosi američku carinu koja se plaća po težini uvezenog opijuma bez obzira na njegovu kakvoću”, zadrži američko, a Turska europsko tržište. Naime, SAD je i dalje apsorbirao 99 % jugoslavenske proizvodnje, odnosno 35-48 tona sirovoga opijuma godišnje. Tu “idilu” razbila je iranska konkurencija, koja je potisnula turski opijum iz Europe i okrenula ga američkom tržištu, na kojem je Jugoslavija već godinama bila neprikosnovena.⁷² Prodaja Centralnoga biroa od 37 tona opijuma, koliko je prodano 1936. mahom ame-

ce počele su analizirati kupljeni opijum na osnovi nove američke farmakopeje, što je neznatno snižavalo postotak morfina u sirovom opijumu, a samim tim i njegovu cijenu, koja se počela izražavati u engleskim funtama.

⁶⁹ SR-AJ-411-15-28, l. 206-209, D. Mihajlović, “Izveštaj o radu Centralnog biroa u oktobru 1936” PRIZAD-u, 6. 11. 1936.; l. 223, D. Mihajlović PRIZAD-u, “Izveštaj o radu Centralnog biroa u novembru i decembru 1936”, 26. 1. 1937.; l. 254, vođa delegacije Sava Obradović ministru trgovine i industrije (1939).

⁷⁰ Zbog spora o podjeli tržišta nije potpisana nova tursko-jugoslavenska opijumska konvencija premda je postojeći sporazum iz 1934. produžen do 31. ožujka 1939. godine. Konačna redakcija Dopunskoga protokola Tursko-jugoslavenskoga sporazuma iz 1939. objavljena je 3. kolovoza 1940. (SR-AJ-411-15-28, l. 423, 430).

⁷¹ Jugoslavenski “opijumski kolač” bio je zaobljen i umotan u zelje. Na ambalaži je imao utisnuta početna slova opijumske stanice (npr. ST za Strmicu) i zaštitni znak “Juzop”. Pakiran je u sanduke od 80 kilograma: ALLPORT, *The chemistry and pharmacy*, 16.

⁷² SR-AJ-159-36-23/XI, Stalna komisija za opojne droge. Izveštaj o X zasjedanju održanom 23.-28. septembra 1938., 1-5. Zaista, američke su tvornice, na JUZOP-ovo iznenađenje, počele kupovati turski opijum “na bazi deblokaže američkih finansijskih potraživanja zamrznutih u Turskoj”.

ričkim tvornicama, sljedeće je godine skočila na 173 tone. Jugoslavenski udio u tom izvozu iznosio je 48 tona i on je sav izvezen u SAD. Od lipnja 1939. do sredine 1940. tursko-jugoslavenski biro u Carigradu prodao je čak 516 tona opijuma, od čega je 91 tona bila jugoslavenskoga podrijetla namijenjena tvornicama *Merck*, *Mallinckrodt*, *Eli Lilly* i *Sharpe & Dohme*. Taj val potražnje za opijumom izazvan je početkom novoga rata, zbog kojega su SAD, Francuska, Nizozemska i Španjolska stvarali "gvozdenu rezervu".⁷³

Tursko-jugoslavenski Centralni biro za prodaju sirovoga opijuma službeno je prestao postojati 30. lipnja 1941., kada je u Istanbulu održana posljednja sjednica toga mješovitog tijela. Iz završne bilance Centralnoga biroa napravljene tom prilikom vidljivo je da su gotovo svi inozemni kupci dugovali turskom nacionalnom zavodu oko 1,3 milijuna lira, a JUZOP je imao samo jednoga dužnika (*Eli Lilly Indianapolis*), koji mu je doduše dugovao čitavih 3,7 milijuna turskih lira.⁷⁴ Prema tadašnjim valutnim tečajevima, taj dug tvornice *Eli Lilly* JUZOP-u iznosio je 2,05 milijuna američkih dolara ili 113 milijuna jugoslavenskih dinara!⁷⁵

Jugoslavensko podzemlje na meti američke diplomacije

Usporedno s legalnim tokovima opijuma i alkaloida na svjetskom tržištu, nezakoniti ispadi vodećih francuskih, švicarskih i njemačkih farmaceutskih kompanija (o čemu je bilo riječi na početku ovoga teksta) ojačali su već postojeće krijumčarske organizacije i njihovo koncentriranje u zonama jake prerađivačke industrije. Tako su tijekom 1920-ih gradovi poput Pariza, Basela, Hamburga, Marseillea i Beča postali centri u kojima je djelovalo nekoliko "transnacionalnih" kriminalnih organizacija.⁷⁶ Prerađevine opijuma iz švicarskih tvornica išle su mahom prema Egiptu, a Elie Eliopoulos krijumčario je narkotike iz francuskih tvornica na Daleki istok i u SAD.⁷⁷ Eliopoulosova

⁷³ SR-AJ-65-1174-2158, *Prizad. Izveštaj o radu za poslovnu godinu 1935/36*, 26-27; *Prizad. Izveštaj o radu za poslovnu godinu 1936/37*, 37; *Prizad. Izveštaj o radu za poslovnu godinu 1937/38*, 35-37; *Prizad. Izveštaj o radu za poslovnu godinu 1939/40*, 32-33.

⁷⁴ SR-AJ-411-15-28, l. 423, 430, 436-452, prepiska Generalnog konzulata Kraljevine Jugoslavije u Carigradu i jugoslovenskog poslanstva u Turskoj 30. 6. 1941. i 1. 7. 1941.

⁷⁵ O odnosu turske lire i američkoga dolara početkom 1940-ih: WEISBAND, *Turkish Foreign Policy*, 90. Prema drugom izvoru, odnos lire i dolara bio je 1 : 0,8, pa bi u tom slučaju dug *Eli Lillyja* JUZOP-u dosegnuo 2,96 milijuna dolara odnosno 163 milijuna dinara: LEWIS, "Foreign Exchange Rates".

⁷⁶ BLOCK, "European Drug Traffic", 323-324. Analizirajući etničku strukturu vodećih krijumčara s "crnih lista" koje je Društvo naroda periodično publiciralo, Allan Block upozorio je na upadljivu dominaciju pripadnika "talentiranih trgovačkih nacija", odnosno poduzetnika židovske, armenske i grčke narodnosti.

⁷⁷ Eliopoulosovom organizacijom transporta opijata iz Pariza za SAD rukovodili su Louis Lyon (zadužen za pakiranje droge), korzikanski mafijaš Paul Carbone te peruanski konzul Carlos Fernandez Bacula, čija je diplomatska prtljaga uvijek sadržavala 250 kilograma droge: BLOCK, "European Drug Traffic", 326-327; VALENTINE, *The Strength of the Wolf*, 25-31.

pariška mreža tijesno je surađivala s korzikanskom mafijom, zaduženom za transport narkotika iz Marseillea u Sjevernu Ameriku.⁷⁸ Krijumčarenje heroína iz nizozemskih i belgijskih tvornica bilo je u rukama organizacije armen-skoga gangstera Thomasa Zakariana, smještene u jednoj prodavaonici tepiha u Kairu. Po prelasku u Beč Zakarian se opskrbljivao heroinom od tamošnjih poljskih imigranata braće Zelinger, koji su u austrijskoj prijestolnici kontrolirali sedam narkosindikata koje su osnovali židovski trgovci iz Galicije, Poljske i Ukrajine, s razgranatom mrežom dilera na istočnoj obali SAD-a.⁷⁹

Krajem 1920-ih većina je spomenutih organizacija za ilegalnu preradu i promet droge pod pritiscima Društva naroda i američkoga Saveznog ureda napustila Pariz i preselila se u Istanbul, uključujući Eliopouloso i Carbonea, koji su se brzo prilagodili novoj situaciji kupujući heroin iz novih istanbulskih tvornica umjesto kao do tada iz Pariza i Basela.⁸⁰ Međutim, djelovanje šefa Središnjega obavještajnog ureda za narkotike u Kairu Thomasa W. Russella (poznatijega po nadimku Russell Pasha)⁸¹ primoralo je vlasnike tajnih tvornica na Bosporu da pronadu novo utočište. Zahvaljujući “povoljnim” političkim prilikama u Bugarskoj i protekciji šefa bugarskoga generalštaba Nikole Bakardžieva, čiji je nećak Metodi Lazov bio vodeći krijumčar s “crnih lista” Društva naroda, desetak je tvornica od 1931. preseljeno iz Istanbula u Sofiju i zapadne oblasti, gdje je djelovala Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO).⁸² Na zasjedanju Središnjega opijumskog odbora Društva naroda u kolovozu 1933. iznijeti su podaci o “menadžmentu” u desetak ilegalnih tvornica u Bugarskoj, koji je obuhvaćao osobe iz najviših društvenih i političkih krugova Sofije, uključujući VMRO i Makedonsku banku.⁸³ Ali pošto je vlada Kimona Georgieva sredinom 1934. likvidirala paradržavne mehanizme

⁷⁸ GINGERAS, *Heroin*, 67-68. Za dopremanje sirovoga opijuma iz Turske u Pariz bio je zadužen Eliopoulosov suradnik David Gourievidis.

⁷⁹ KNEPPER, “Traffickers? Terrorists? Smugglers?”, 499; BLOCK, “European Drug Traffic”, 325-326; JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 67-69.

⁸⁰ SR-AJ-411-15-28, l. 11, Ministarstvo inostranih poslova Jugoslavije Generalnom konzulatu u Carigradu, 30. 6. 1930. Dvije tvornice u Istanbulu – francusko-armenska *Siko* i tzv. Japanska tvornica braće Sakan – krijumčarile su heroin u Egipat, a tvornica *Nissim Taranto*, u kojoj su radili stručnjaci iz *Hoffmann La Rochea* i *Boehringera*, ilegalno je poslovala na Dalekom istoku.

⁸¹ “Sir Thomas Wentworth Russell”, 76.

⁸² Od 1932. VMRO je preko svojega glavnog financijera Nove makedonske banke bio vlasnik 52 % tvornice heroína *Balkan Products and Co. Ltd.* u Radomiru, kojom je upravljao Metodi Lazov, vlasnik 30 % dionica u poduzeću koje je mjesečno proizvodilo gotovo tonu heroína. Presudnu ulogu u Lazovljevoj industriji droge imala su dvojica kemijskih inženjera, braća Isaac i Benjamin Anavi iz Plovdiva, koji su poslije osnovali vlastitu krijumčarsku mrežu i tvornicu u Parizu. Na ilegalnom je tržištu bugarski heroin zadovoljavao dnevne potrebe tri milijuna ovisnika širom svijeta (SR-AJ-159-20-20, jugoslovenski poslanik u Sofiji Al. St. Vukčević Političkom odeljenju MIP-a, pov. 1720, 30. 12. 1932.; SR-AJ-159-21-7, otpravnik poslova Stalne delegacije MIP-u, “Zasedanje 18. sesije Savetodavne komisije za opijum”, pov. br. 561, 19. 7. 1934.; BLOCK, “European Drug Traffic”, 328; JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 69).

⁸³ SR-AJ-159-20-20, Izveštaj Dragana Milićevića: “Zasedanje Centralnog opijumskog komiteta Lige naroda”, pov. br. 592, 2. 9. 1933.

VMRO-a, Bugarska je djelomično skinuta s “opijumske agende” Društva naroda ustupivši svoje nezahvalno mjesto Jugoslaviji. Naime, međunarodne krijumčarske organizacije počele su se pomicati k sjeverozapadu, pa je ta mreža već 1936. počela prekrivati Kraljevinu Jugoslaviju, čineći njezinu poziciju u Društvu naroda “veoma delikatnom”. Dužnosnici u Beogradu postali su svjesni težine optužbi koje su počele stizati od SAD-a (“intervencije američkih delegacija zadaju nam naročito velike teškoće”). Diskusija o ilegalnoj trgovini u Jugoslaviji vodila se 1938. tijekom tri sjednice, zbog čega je jugoslavenski delegat u Ženevi morao više puta davati ekspozice da bi se stvorilo “što bolje raspoloženje kod Amerikanaca” i time sačuvali glavni kupci JUZOP-ova opijuma. Sudeći po izvještajima jugoslavenskoga predstavnika, “odbrana” je bila uspješna, što su pohvalili i američki delegati na sjednicama Savjetodavne komisije. Štoviše, kanadski je delegat obećao da će svojoj vladi predložiti da ubuduće kupuje samo jugoslavenski opijum.⁸⁴

Pored Fullerova djelovanja u Društvu naroda, po Anslingerovu je nalogu 1935. pri američkom veleposlanstvu u Parizu formirana radna grupa agenata za suzbijanje šverca droge preko Europe za SAD.⁸⁵ Njome je rukovodio bivši carinski agent Alvin Scharff, “osioni Teksašanin” koji je usprkos negodovanju francuskih vlasti neskriveno koordinirao i špijunske aktivnosti. Nakon što je iz tajnoga budžeta angažirao 46 agenata i rasporedio ih po najvažnijim europskim gradovima, Scharff se dao u istragu proizvodnje makedonskoga opijuma, ali i krijumčarenja alkaloida vlakovima *Vienna Expressa*, koji je išao iz Istanbula za Pariz.⁸⁶

O kakvim se razmjerima krijumčarenja u Jugoslaviji radilo? Prema službenim podacima Ministarstva poljoprivrede, iz jugoslavenske je kraljevine od 1927. do 1939. izvezeno ukupno 668 tona sirovoga opijuma u vrijednosti od 386 milijuna dinara ili u prosjeku oko 42 tone godišnje.⁸⁷ Prosječni sezonski obrt od 29 milijuna dinara na osnovi izvoza makedonskoga opijuma u SAD odgovarao je prosjeku godišnjih budžetskih prihoda Vardarske banovine.⁸⁸ Gotovo četvrtina te količine droge bila je u ilegalnom prometu imajući u vidu procjene da je u Jugoslaviji godišnje prokrijumčareno 8-10 tona sirovoga opijuma te da su to radili “mračni inostrani tipovi”, kreatori tajnih kanala kojima su, “osim droge, mogli proticati komunistički materijali i špijuni”. Kako je

⁸⁴ JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 78-80.

⁸⁵ Charles Lutz, umirovljeni specijalni agent DEA-e (Drug Enforcement Administration), svjedočio je 2014. godine: “In 1935 he [Anslinger] posted the first permanent agents overseas to roam to investigate mafia deportees who were shipping heroin back to the states and to parish the target French Corsican heroin laboratory operators and their sources of opium in the Balkans” (“Standing in the Shadows”, 26).

⁸⁶ VALENTINE, *The Strength of the Wolf*, 23-25. Od 1937. Scharffa je u Parizu 1937. zamijenio Charlie Dyar, koji je istraživao europske narkokartele sve do izbijanja Drugoga svjetskog rata.

⁸⁷ *Poljoprivredna godišnja statistika 1933*, 147; *Poljoprivredna godišnja statistika 1939*, 153.

⁸⁸ Усп. JOVANOVIĆ, *Вардарска бановина*, 170-173.

znatna količina opijata preko organizacije ruskoga emigranta Josifa Raskina⁸⁹ završavala na istočnoj obali SAD-a, kao što je 1931. pokazala “Afera *Milwaukee*”, o kojoj je bilo riječi, prijetio je novi embargo na uvoz jugoslavenskoga sirovog opijuma. “Amerikanci, naši najbolji i gotovo jedini kupci, stoje odlučno na gladištu da neće kupovati ni grama opijuma iz zemalja koje tolerišu švercovanje”, upozoravali su iz vrha jugoslavenske diplomacije, nakon čega je 20. prosinca 1937. održana interministerijalna konferencija, na kojoj je ministar trgovine ovlašten donijeti uredbu o izmjenama postojećega Zakona o opijumu.⁹⁰

O stavovima i saznanjima Stuarta Fullera iznesenim u Savjetodavnoj opijumskoj komisiji Društva naroda zapise je ostavio jugoslavenski delegat u carigradskom Centralnom birou Dragoslav Mihailović. Fuller je posebno detaljan bio povodom rada skopske tvornice alkaloida *S & F Ognjanović*, koja se nedugo nakon osnivanja (1936.) počela baviti utajom prerađenoga opijuma i krijumčarenjem heroína. Američki je delegat raspolagao originalnim izvještajima financijske direkcije s kraja 1937. prema kojima su vlasnici tvornice – braća Sofronije i Filip Ognjanović – prerađili 6,8 tona više sirovoga opijuma i čak 1013 kilograma heroína više od prijavljenog. Dakle, čitava tona heroína iz Skoplja otišla je u ilegalni promet, od čega je dobar dio zaplijenjen u atlantskim pristaništima SAD-a. Osim toga, američke su vlasti objavile da je financijski činovnik Ministarstva trgovine i industrije Jugoslavije podnio još jedan izvještaj, u kojem je izrazio sumnju da su Ognjanovići prokrijumčarili još najmanje 100 kilograma morfina. Fullera je posebno interesiralo što je jugoslavenska vlada poduzela radi discipliniranja te kontroverzne tvornice.⁹¹

Reagirajući hitro na Fullerove optužbe, vlasti u Beogradu izričito su tvornici Ognjanovića zabranile daljnju slobodnu kupovinu opijuma na tržnicama. Umjesto toga, tvornica alkaloida u Skoplju morala je nabavljati sirovi opijum isključivo preko PRIZAD-a (shodno postojećoj uredbi, koju su očito kršili), a pri proizvodnom pogonu imenovan je stalni komesar da bi se pojačala državna kontrola. Krajem 1938. Sofronije Ognjanović uhićen je u svojem stanu u Beogradu s 10 kilograma heroína i kažnjen s 50.000 dinara i mjesec dana zatvora, što je bila maksimalna kazna po tadašnjem opijumskom zakonu.⁹² Pored ilegalnoga prometa diacetilmorfinom (heroinom), skopska je tvornica

⁸⁹ Organizacija Josifa Raskina i Leona Goldsteina bila je dio krijumčarske mreže Elieja Eliopoulosa sa središtem u Parizu. Sam Raskin bio je kemijski inženjer, poslovođa tvornice *Tetkas* u Istanbulu i vlasnik fiktivnoga izvoznog poduzeća u Beogradu *Kandra & Co.*, kojim je upravljalo nekoliko ruskih emigranata. Raskin je početkom 1930-ih surađivao s tvornicom Metodija Lazova, a 1932. uhićen je na putu iz Sofije prema Hamburgu i potom protjeran iz Beča, gdje mu je do tada bila baza (JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 80-81).

⁹⁰ SR-AJ-159-36-23/XI, savetnik Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova stalnom delegatu Kraljevine Jugoslavije u Ženevi, 10. 1. 1938.

⁹¹ SR-AJ-159-36-23/XI, Drag. Mihajlović: Izvod referata g. Fullera u prevodu, Ženeva, 3. 6. 1938.

⁹² SR-AJ-159-36-23/XI, savetnik PO MIP za KSD, 31. 5. 1938.; savetnik u MIP M. Smiljanić za KSD, pov. br. 46, 4. 1. 1939.

izvozila i jeftini morfin, što je prijetilo da sruši cijenu u Americi i dovede do tursko-iranske suradnje protiv jugoslavenskoga opijuma. Uz konstantne američke prijetnje to je bio dodatni razlog da PRIZAD zatraži definitivno zatvaranje tvornice Ognjanovića “jer preti državnim interesima”.⁹³

Pored problema s vlasnicima skopske tvornice, američka diplomacija registrirala je još nekoliko organizacija u Beogradu koje su se bavile ilegalnom preradom opijuma. U veljači 1937. otkrivena je banda Đorđa Stojanovića, koja je za kratko vrijeme preradila gotovo 3 tone makedonskoga opijuma. U distribuciju opijata bilo je uključeno diplomatsko osoblje argentinskoga poslanstva u Bukureštu i Beogradu kao i nekoliko trgovaca iz Beča i Budimpešte. Na molbu argentinskoga Ministarstva vanjskih poslova jugoslavenski je delegat u Ženevi prilikom elaboracije toga slučaja izostavio ulogu njihova službenika Eduarda Argericha. Usprkos tome, američki delegat Fuller bio je više nego zadovoljan akcijom beogradske policije i raskrinkavanjem te organizacije.⁹⁴

Već krajem 1937. otkrivena je i organizacija Danila Tomasovića, što je u Beograd dovelo Samuela Brumera, jednoga od 46 savjetnika spomenutoga američkoga obavještajnog centra u Parizu. On je predstavnicima Ministarstva vanjskih poslova priopćio da se jugoslavenski opijum nalazi u gotovo svakoj pošiljci zaplijenjenoj u SAD-u, pa je zaprijetio “veoma nezgodnim obrtom” ako se krijumčarski lanac potpuno ne presiječe. Tom je prilikom prenio da su američke vlasti Tomasovića smatrale “najvećim organizatorom krijumčarenja u Jugoslaviji”, naglasivši da su krijumčari imali suučesnike “među saobraćajnim i drugim državnim organima”.⁹⁵ Kada je riječ o primjedbama na umiješanost “saobraćajnih organa”, Brumer je imao u vidu međunarodnu kompaniju za spavaća kola *Wagons-Lits*, u kojoj su bili zaposleni Danilo Tomasović i još desetak vodećih krijumčara opijata s Balkana. Inače, Tomasović je u policijskim izvještajima predstavljan kao “industrijalac sa stanom u Balkanskoj ulici” koji je bio povezan s grupom ruskih emigranata u Beogradu predvođenih Josifom Raskinom i Mihailom Stamburovskim.⁹⁶

Pored podataka o Tomasovićevoj bandi, američki delegat Fuller iznio je informacije o još desetak slučajeva zapljene droge u Jugoslaviji.⁹⁷ Krajem

⁹³ SR-AJ-65-1792-2931, Prizad ministru MTI Nikoli Kabalinu, 31. 10. 1938. Tvornica ipak nije zatvorena. Štoviše, radila je i tijekom bugarske okupacije, a nove su ju vlasti 1945. nacionalizirale i potom preimenovala u *Alkaloid-Skopje*: SR-AJ-671, fasc. 10, arh. jed. 18, pomoćnik poverenika NKOJ ASNOM-u, br. 40, 5. 3. 1945.

⁹⁴ Više o “Aferi Argerich” u: JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 83-84.

⁹⁵ SR-AJ-65-209-641, Stalna komisija za opojne droge, Izveštaj o X zasjedanju održanom 23.-28. septembra 1938., 6-8.

⁹⁶ SR-AJ-159-36-23/XI, Odeljenje Javne bezbednosti MUP-u, II, br. 34089, 6. 12. 1937. Zajedno s izvjesnim Lazarom Krežićem, Tomasović je godinu dana prerađivao opijum u svojoj kući, a dobivenu drogu potom slao za Marseille i Njemačku.

⁹⁷ SR-AJ-159-36-23/XI, Drag. Mihailović, “Izvod referata g. Fulera u prevodu”, Ženeva, 3. 6. 1938. Među tim slučajevima dominirale su zapljene opijuma, morfina, heroina i kokaina na međunarodnim krijumčarskim kanalima Rijeka – Trst (Oskar Sorč, Guido Luin, Karl Zweier) i Zagreb – Graz – Beč (Wilhelm Stern, Ivan Širjak). Inače, o švercu narkotika iz Sušaka

prosinca 1937. u fokusu je bio i umirovljeni rudarski inženjer jedne njujorške firme Miroslav Skrivanek, čehoslovački državljanin koji je iz Beograda slao makedonski opijum u meksički Veracruz. Za novčane transakcije koristio je tekući račun Opšte jugoslavenske banke, a za transport droge po Jugoslaviji angažirao je poduzeće *Schenker & Co.*, koje je već bilo poznato po krijumčarenju opijuma u Austriju i Njemačku. Fuller i Russell Pasha tvrdili su i sredinom 1938. da se u Jugoslaviji i dalje ilegalno proizvodi droga koju su potom plijenili egipatski i američki carinici. Njihovo nezadovoljstvo obimom ilegalne prerade i krijumčarenja opijuma u Jugoslaviji iskazivano je sve učestalijim zahtjevima za pooštavanje jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva.⁹⁸

Krajem siječnja 1938. u Beograd su ponovo doputovali Brumer i Bernard Walt⁹⁹, savjetnici američkoga veleposlanstva u Parizu zaduženi za suzbijanje nelegalne trgovine narkoticima. Oni su u beogradskoj policijskoj upravi iznijeli svoja opažanja o apsolutnom sudjelovanju jugoslavenskih državljana u procesu prerade i krijumčarenja opijata, za razliku od dotadašnje dominacije stranaca. Iznoseći pozitivne primjere bugarskih i turskih vlasti, koje su u velikoj mjeri suzbile tu vrstu kriminala, Brumer se ponovo zadržao na slučaju Danila Tomasovića, čija je aktivnost i bila izravni povod njegova novoga posjeta. Na osnovi podataka bečke policije otkrivena je veza između Eliopulosova šefa za transport droge u SAD Carlosa Fernandezza Bacule (inače peruanskoga diplomata) i Danila Tomasovića, koji se u konspirativnim pismima s kraja 1937. predstavljao kao “Boža” nudeći sa svojega stovarišta stotine “mašina”, odnosno sanduka sirovoga opijuma.¹⁰⁰

Na meti kritike našlo se i “mlako” jugoslavensko pravosuđe, koje je omogućilo da se izvjesni krijumčar Jankulović, prethodno uhićen u Njemačkoj, po oslobađanju legalno zaposli u skopskoj tvornici alkaloida. Osim toga, slučaj “barona Oršića”, koga je bečka policija uhitila zbog krijumčarenja opijuma pa ga potom protjerala, ostavio je na Brumera “vrlo mučan utisak” imajući u vidu svesrdno zauzimanje jugoslavenskoga poslanstva u Beču za spomenutoga krijumčara.¹⁰¹

u Italiju u režiji zagrebačke firme *Jugopharmacia S. A.* Tajništvo Društva naroda doznalo je od njemačkoga predstavnika u tom tijelu još 1930. godine (SR-AJ-159-7-10/I, prvi sekretar stalnog delegata pri Društvu naroda Političkom odeljenju MIP-a, pov. br. 854, 2. 10. 1930.; SR-AJ-159-36-23/XI, Uprava policije u Zagrebu Gradskom poglavarstvu, br. 198.017, 22. 11. 1937.).

⁹⁸ SR-AJ-159-36-23/XI, Savetnik PO MIP za Stalnu delegaciju, pov. br. 172, 1. 2. 1938.; Božidar Vajić, savetnik Centralnog higijenskog zavoda Kraljevskoj stalnoj delegaciji, 23. 6. 1938.

⁹⁹ Njegovo se prezime u dokumentima pojavljuje u srpskoj transkripciji kao *Vet*.

¹⁰⁰ SR-AJ-159-36-23/XI, savetnik PO MIP za KSD, 22. 1. 1938.; Odeljenje Javne bezbednosti MUP-u, II, br. 1054, 29. 3. 1938.; savetnik PO MIP za KSD, 24. 10. 1938. Toj organizaciji pripadali su Albert i Feliks Meisl, trgovački agenti iz Zagreba koji su krijumčarili opijum iz Makedonije do Beča preko špediterskih poduzeća *Elijaš i Lah* i *Schenker & Comp*.

¹⁰¹ SR-AJ-159-36-23/XI, šef III političkog odseka MIP Kraljevskoj stalnoj delegaciji, 26. 2. 1938.

Brumer je ponovo boravio u Beogradu 10. veljače 1938. da se odredi državni organ s kojim bi ubuduće na srpskohrvatskom jeziku razmjenjivao informacije o međunarodnim krijumčarima droge. Predloženo je da to bude Odsjek za međunarodnu policiju, a Brumer je inzistirao da dobije pravo sudjelovanja u istrazi uhićenih trgovaca opijumom. Početkom svibnja iste godine Brumer i Walt ponovo su došli u Beograd. Pozivajući se na notu jugoslavenske vlade iz 1930. da će surađivati s američkim istražnim organima u ovom pitanju, njih su dvojica u Beogradu ispitivala mogućnost svojega ponovnog dolaska, ali očito nisu naišli na razumijevanje načelnika III. odsjeka Političkoga odjela Ministarstva vanjskih poslova. "Nije nam moguće da na to pristanemo", izjavio je načelnik poručujući svojim američkim gostima da će se suradnja u suzbijanju krijumčarenja droge nastaviti pismeno između "američkog servisa" u Parizu i jugoslavenskoga III. političkog odjela Ministarstva vanjskih poslova. Brumer i Walt navodno su izjavili da su potpuno zadovoljni tim aranžmanom te su iz Beograda otputovali u Beč. O idućim dolascima te dvojice američkih činovnika iz pariškoga obavještajnog ureda nema pisanih tragova, ali su posljedice njihovih pritisaka veoma brzo postale uočljive. Sredinom prosinca 1938. u Jugoslaviji je donesen Zakon o opojnim drogama umjesto staroga opijumskog zakonodavstva čije su simbolične sankcije stimulirale krijumčarenje, kao u slučajevima Ognjanovića i Tomasovića. Osim što je pooštrio kazne, novi je zakon stavio pod jaču državnu kontrolu čitavu opijumsku proizvodnju. Ubrzo su stigle i međunarodne reakcije, pa je u ožujku 1939. otpravnik poslova američkoga poslanstva u Beogradu James Joyce "izrazio zahvalnost američke vlade našoj vladi na njenom veoma uspješnom radu po pitanju suzbijanja nelegalne trgovine opijumom".¹⁰²

Naravno, novi zakon nije mogao odmah riješiti probleme s krijumčarenjem, osobito neregularnosti u prekooceanskom transportu. Tako je šef JUZOP-a Radivoje Tucaković doveo u neizravnu vezu predstavnika Centralnoga biroa u SAD-u H. H. Touloukiana s krađom brodske tereta opijuma namijenjenog američkim tvornicama, a čijem je utovaru navodno osobno prisustvovao:

"... Ali dok je brod, kojom je ova pošiljka poslata u Ameriku krstarilo po plavome Jadranu, opium pokrađu! I napune sanduk dalmatinskim kamenjem... No ovo nije bila jedina morska pokrađa Juzopovog opiuma. Bilo ih je ravno četiri. Posljednja od njih pobudiće kod g. [Ede] Markovića da u julu 1939 zamoli naše Ministarstvo policije da ono povede istragu o njoj iako se, prema g. Markovićevom tvrđenju, ta krađa desila na talijanskoj lađi, i to na pučini, na putu za Ameriku, i još u januaru 1939! Iz te g. Markovićeve pretstavke videlo se i to, da je pakovanju te pošiljke prisustvovao i predstavnik američkih kupaca

¹⁰² SR-AJ-159-36-23/XI, savetnik PO MIP za KSD, 11. 2. 1938.; šef III političkog odseka MIP Kraljevskoj stalnoj delegaciji, 14. 5. 1938.; savetnik PO MIP M. Smiljanić stalnom delegatu u Ženevi, pov. br. 46, 4. 1. 1939.; savetnik PO MIP za KSD, pov. br. 5782, 23. 3. 1939. Američki poslanik u Jugoslaviji od 1937. do 1941. bio je Arthur Bliss Lane, koji je prije dolaska u Beograd službovao u Nikaragvi i baltičkim zemljama. Po izbijanju Drugoga svjetskoga rata svoju diplomatsku karijeru nastavio je u Kostariki i Kolumbiji.

g. Tulukijan... Još malo pa će g. Tulukijan i njegovo odabrano i čestito društvo imati u Beogradu svoju koncesiju, kao što je imaju Englezi u Kini!”¹⁰³

Osjetljivost Jugoslavije na američke kritike primorala je jugoslavenskoga poslanika u Washingtonu da se temeljitije posveti opijumskom pitanju. Kada je u veljači 1939. Frederick T. Merrill iz organizacije *Foreign Policy Association* napravio plan za ograničenje proizvodnje i kontrolu sirovoga opijuma, jedan od povjerljivih primjeraka toga elaborata završio je i kod jugoslavenskoga poslanika.¹⁰⁴ I beogradski je tisak počeo sve češće izvještavati o sudskim procesima protiv krijumčara, što je također vodilo dojmu o dobrim učincima novoga zakona o opojnim drogama. Sredinom prosinca 1939. pred beogradskim Okružnim sudom donesena je presuda protiv međunarodnih krijumčara opijuma predvođenih Petrom Brkanom, šefom beogradske filijale *Wagons-Litsa*. Ta je grupa od 1936. krijumčarila drogu od Istanbula preko Beograda i Zagreba do Pariza, pri čemu se opijum prepakiravao u vrećice na zagrebačkom kolodvoru.¹⁰⁵

U tako izmijenjenim normativnim okolnostima dvije vodeće jugoslavenske tvornice alkaloida – u Skoplju i Hrastniku – stvorile su kartel proizvođača.¹⁰⁶ Stuart Fuller, tada u svojstvu američkoga direktora kontrole uvoza opijuma, diskretno je poručio jugoslavenskom poslaniku u Washingtonu da će u slučaju poskupljenja opijuma kojem je naginjao novoustrojenu kartel u Beogradu (a koristeći se aktualnom zabranom uvoza iranskoga opijuma) SAD ponovo zabraniti uvoz jugoslavenskoga opijuma i okrenuti se Iranu bez obzira na dobar napredak Jugoslavije u suzbijanju krijumčarenja. Slične stavove ponovili su i u američkom veleposlanstvu u Beogradu, pa se planirano poskupljenje sirovoga opijuma (za dolar po kilogramu) nije ni dogodilo. Iz Washingtona su počeli dolaziti pomirljiviji stavovi Fullera, koji je sada izražavao zadovoljstvo opijumskom suradnjom s Jugoslavijom.¹⁰⁷ U svibnju 1940. četiri kemijsko-farmaceutske tvornice iz Zagreba (*Rave, Kaštel, Dr. A. Wander, Kemika*) zatražile su pomoć od Banovine Hrvatske zbog previsokih cijena alkaloida koje su diktirale dvije tvornice iz kartela (Hrastnik i Skoplje).¹⁰⁸

¹⁰³ SR-AJ-334-28-69, R. T. Tucaković, “Dnevnik”, 58-60.

¹⁰⁴ SR-AJ-371-11-14, l. 245-254.

¹⁰⁵ Suprotno najavljenim drastičnim mjerama novoga zakona o opojnim drogama, čini se da grupa Petra Brkana nije prošla mnogo gore od Tomasovića i Ognjanovića, koji su svojevremeno kažnjavani po starom zakonu: Brkan je kažnjen s dva mjeseca strogoga zatvora i 100.000 dinara; Valentin Hrastnik s mjesec dana strogoga zatvora i 3.600 dinara; Branko Dejanovčanin, stolar željezničarske radionice zadužen za izradu tajnih skrovišta u kupeima, s 10 dana zatvora i 600 dinara, a grčki trgovac Leander Konstantinides sankcioniran je s mjesec dana zatvora i 50.000 dinara. Spiridon Zinjolis, “bagažist” beogradske podružnice *Wagons-Litsa*, oslobođen je optužbe jer je samo izvršavao Brkanova naređenja, koji mu je u poduzeću bio nadređeni (*Vreme*, 17. 12. 1939., 9).

¹⁰⁶ Više o kartelu: JOVANOVIĆ, “Илегални путеви”, 85.

¹⁰⁷ SR-AJ-371-11-14, l. 357, šifrovani telegram Konstantina Fotića za MIP, pov. br. 561, 23. 11. 1940.

¹⁰⁸ SR-AJ-65-725-1465, Pismo četiri tvornice Odjelu za trgovinu Banovine Hrvatske, 17. 5. 1940.

Ratna djelovanja i prekid pomorske trgovine

Izbijanje Drugoga svjetskog rata i odsijecanje pomorskih putova u Mediteranu potpuno su poremetili trgovinu. Prvih mjeseci 1941. trgovinskoj suradnji Jugoslavije i SAD-a stajalo je na raspolaganju preko 20 jugoslavenskih preookeanskih brodova, od kojih su neke zaplijenile savezničke zemlje. Komplikacije s pomorskim transportom u ratnim uvjetima ilustrira slučaj parobroda *Bosiljka* (u vlasništvu brodarskoga društva *Alcesu* iz Orebića), koji je pod zapovjedništvom kapetana Grge Bogića od 1935. prometovao iz dalmatinskih luka do New Yorka i natrag prevozeći raznu robu poput automobilskih guma, stakla, ulja, pamuka, strojeva, vojne, kemijske i medicinske opreme. Uslijed problema s posadom (u samo nekoliko mjeseci 200 mornara odbjeglo je s jugoslavenskih brodova i ilegalno ostalo u SAD-u) polazak iz New Yorka tijekom ožujka 1941. više je puta otkazan.¹⁰⁹ Konačno je brod 18. ožujka isplovio iz New Yorka za Jugoslaviju, uz planirano pristajanje u Istanbulu, ali na vijest o njemačkoj okupaciji Jugoslavije posada ga je okrenula k Južnoj Americi.¹¹⁰ *Bosiljku* su u Brazilu zaplijenili Britanci i vratili ju u New York, a američki je sud odobrio da se zaplijenjeni brod do daljnjega koristi za opskrbu savezničkih trupa.¹¹¹ O kakvu se teretu za Jugoslaviju radilo možemo vidjeti iz konačne odluke američke Komisije za poravnanje inozemnih potraživanja od 3. lipnja 1954. godine. Pored gotovo tisuću bala pamuka i vune namijenjenih *Predionici* i *tkanici AD Beograd*,¹¹² posljednji teret *Bosiljke* sadržavao je “hemikalije” čija je vrijednost u veljači 1941. na njujorškim dokovima procijenjena na 6.283 USD, a bile su namijenjene zagrebačkom biokemijskom laboratoriju *Farmabion* u vlasništvu dr. Milana Farkaša.¹¹³

¹⁰⁹ SR-AJ-371-11-14, I. 393-494.

¹¹⁰ Radiotelegrafist *Bosiljke* Antonije Đurović doživio je plovdbu od New Yorka do Brazila kao anaprijed isplaniranu diverziju, a oklijevanje s polaskom iz New Yorka pripisao je “sve većim simptomima anacionalizma” među mornarima i časnicima. Kapetana Bogića predstavio je kao simpatizera nacista koji je skretanje broda prema Brazilu osmislio u dogovoru s matičnom firmom *Alcesu* (SR-AJ-103-101-387, Report about the voyage of the Yugoslav steamer *Bosiljka* from New York to Recife, 15. 4. 1941.).

¹¹¹ Nakon što je američka vojska u obrambene svrhe postavila podvodne mine u Meksičkom zaljevu, posada *Bosiljke* nasukala se 19. lipnja 1942. u minskom polju zbog pogrešnih koordinata na putu od New Orleansa prema Key Westu, pa je brod potopljen zajedno s teretom medicinskoga materijala. Olupina toga 322 stope dugačka parobroda danas služi kao turistička atrakcija za ronioce nadomak Floride, koji još uvijek pronalaze bočice s farmaceutskim materijalom (SHEEHAN, “*Bosiljka Wreck*”). Osim *Bosiljke*, u svibnju i lipnju 1942. nadomak jugoistočne obale SAD-a potopljena su još tri jugoslavenska trgovačka broda: *Kupa*, *Ante Matković* i *Ljubica Matković* (SR-AJ-103-101-387).

¹¹² Jugoslavenski delegat u Washingtonu Konstantin Fotić inzistirao je da *Bosiljka* “sa tovarom važnim za našu vojsku” hitno krene iz Brazila za Cape Town umjesto za New York, makar i s britanskom posadom (SR-AJ-103-101-387, telegram jugoslavenskog poslanika u Rio de Janeiru Frana Cvjetiče upućen 20. 5. 1941. delegatu Kraljevine Jugoslavije u Buenos Airesu; telegram Konstantina Fotića Franu Cvjetiči, 1. 5. 1941.).

¹¹³ Foreign Claims Settlement Commission, Y/D-1593/878. Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu zatražila je početkom 1942. sav deponirani teret s broda zajedno sa 170.701 tadašnjih

Situacija s prekoceanskim transportom bila je još složenija iz suprotnoga smjera. U travnju 1941. predstavnici kompanije *Eli Lilly* zanimali su se za sudbinu broda natovarenog kupljenim JUZOP-ovim opijumom koji je uoči njemačke invazije nestao iz Soluna. Američki su kupci izrazili nadu da je H. H. Touloukian ipak uspio “već plaćenu pošiljku” na vrijeme evakuirati u Istanbul.¹¹⁴

Tijekom Drugoga svjetskog rata britanske, iranske, indijske i meksičke luke postale su novi izvori ilegalnoga dotoka sirovoga opijuma u SAD umjesto do tada aktivnih jugoslavenskih, talijanskih i kineskih pristaništa, koja su uslijed ratnih djelovanja bila potpuno odsječena.¹¹⁵

Zaključak

Zahvaljujući visokom sadržaju morfina jugoslavenski medicinski opijum bio je iznimno tražena farmaceutska sirovina, zbog čega se izvezio vodećim prerađivačkim tvornicama u Njemačkoj, Švicarskoj i Francuskoj sve do 1928., kada su gotovo čitavu proizvodnju počele otkupljivati američke tvornice. Ta godina strateškoga zaokreta koincidirala je s rekordnom proizvodnjom opijuma u Makedoniji, a nedugo zatim i ratifikacijom restriktivne Ženevske konvencije uoči koje je Jugoslavija u samo nekoliko mjeseci izvezla u SAD opijum vrijedan 21 milijun dinara. Nakon 1932. godišnja proizvodnja sirovoga opijuma u Jugoslaviji ustalila se na 35-48 tona, pri čemu su 99 % te proizvodnje počele apsorbirati američke farmaceutske kompanije *Merck & Co.* i *Mallinckrodt Chemical Works*, i to po cijenama znatno višim od europskih. Međutim, entuzijazam oko izvoza čitave godišnje opijumske proizvodnje u SAD doveden je u pitanje nakon osnivanja tursko-jugoslavenskoga Centralnog biroa za izvoz sirovoga opijuma u Carigradu, koji je počeo s radom 1934. godine. Jugoslavenska kvota udjela od 23-26 % sputavala je dotadašnji izvoz u Ameriku, što je generiralo otpor Beograda prema daljnjem zajedničkom nastupu s Turskom. S druge je strane Turska, koja je ignorirala međunarodne opijumske konvencije, namjeravala pomoću dobre reputacije jugoslavenskoga opijuma plasirati svoj opijum slabije kakvoće u Ameriku, što je postalo očito prilikom diobe profita. Tako su sporovi oko plasmata opijuma u SAD doveli 1936. do krat-

dinara namijenjenih *Farmabionu*. Međutim, kako Amerikanci nisu uspjeli stupiti u kontakt s dr. Milanom Farkašem, koji je u međuvremenu stradao u Jasenovcu (GOLDSTEIN, “Solidarnost i pomoć Židovima”, 210), američki sud prenio je novoj jugoslavenskoj vladi deponirani novac, ali ne i robu.

¹¹⁴ SR-AJ-411-15-28, l. 455, pismo *Eli Lilly* zastupnicima Centralnog biroa *Massachusetts Importing Co.*, 24. 4. 1941. Inzistiranje na tome da je pošiljka bila plaćena može se činiti neobično imajući u vidu visinu duga te kompanije Centralnom birou, o čemu je bilo riječi prije.

¹¹⁵ U izvještaju američkih vlasti iz 1944. stoji: “With the cutting of Southern Europe and the Far East as sources of supply of raw opium, ports of Great Britain, Iran, India and Mexico, in the order named, have supplanted China, Yugoslavia and Italy as the major bases for opium smuggling operations to the United States” (“Illicit Traffic in Opium”, 24-29).

kotrajne blokade JUZOP-ova opijuma, a pojava jeftinoga “persijskog” opijuma u Europi dodatno je ohrabrila tursku stranu u Centralnom birou da gubitak europskoga tržišta kompenzira opstrukcijom svojih jugoslavenskih partnera u poslovima s američkim tvornicama. U tome su imali potporu zastupništva Centralnoga biroa u Americi, firme armenskih imigranata koja se bavila uvozom i veleprodajom tepiha, a koju su nametnuli jugoslavenskoj strani od samoga početka izvozne kooperacije. Osim toga, dugovi američke tvornice *Eli Lilly* JUZOP-u na dan likvidacije Centralnoga biroa krajem lipnja 1941. dodatno su doprinijeli dojmu da je Jugoslavija samo trpjela štetu izvozeći opijum u zajednici s Turskom. Prema službenim podacima Ministarstva poljoprivrede, iz jugoslavenske je kraljevine od 1927. do 1939. izvezeno ukupno 668 tona sirovoga opijuma u vrijednosti od 386 milijuna dinara. Na godišnjoj razini to je iznosilo u prosjeku 42 tona opijuma vrijednog 29 milijuna dinara, što je odgovaralo npr. prosječnim godišnjim budžetskim prihodima čitave Vardarske banovine. S obzirom na to da je u Kraljevini Jugoslaviji godišnje krijumčareno 8-10 tona opijuma, može se zaključiti da je gotovo četvrtina legalne proizvodnje zapravo bila u ilegalnom prometu. Ako se tome doda šverc gotovih derivata opijuma (morfina, heroina, kodeina) u SAD te povezanost beogradskih i skopskih krijumčarskih organizacija s vodećim europskim mrežama za transport droge preko Atlantika (Eliopoulos, Bacula, Raskin), onda i pojačani interes Društva naroda i američke diplomacije za situaciju u Jugoslaviji od kraja 1937. postaje razumljiviji. Izravni pritisci američkoga veleposlanstva u Parizu, pri kojem je djelovao “servis” za praćenje krijumčarenja narkotika, utjecali su na jugoslavenske vlasti da pooštre zakonodavstvo i time barem na trenutak zauzdađu sve agresivniju kriminalizaciju nekada perspektivne poljoprivredne grane.

Neobjavljeni arhivski izvori

SR-AJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd:

- fond 38, Centralni presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije.
- fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije.
- fond 103, Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije.
- fond 159, Stalna delegacija Kraljevine Jugoslavije pri Društvu naroda u Ženevi.
- fond 334, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.
- fond 371, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Sjedinjenim Američkim Državama – Vašington.
- fond 411, Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Carigradu.
- fond 671, Ministarstvo narodnog zdravlja DFJ/FNRJ.

Objavljeni izvori

Across the Atlantic. Proposed sailings: New York-France-England-Germany, Hamburg-American Line. List No. 64 (1932), List No. 70 (1933).

“Armenian Immigration Project”. Abstracts of Primary Source Material for the Study of Armenian Immigration to North America through 1930s. Pristup ostvaren 14. 2. 2018. <http://arslanmb.org/ArmenianImmigrants/Public-ViewDetail-ArmenianImmigrants-Main.php?submit=View&Staging=&SourcePage=Public-ViewSummary-ArmenianImmigrants-Combined-ByOriginPlace&SelectOriginCountry=Turkey&SelectOriginVSP=Hudavendigar&SelectOriginTown=all&argument1=CONS-08DEC1922-2-C7-0007>.

Foreign Claims Settlement Commission of the United States, Washington D.C., Docket No. Y-1593, Decision No. 878, 3 June 1954. Pristup ostvaren 4. 9. 2017. <https://www.justice.gov/sites/default/files/fcsc/manual/Y-1593.pdf>.

In Senate. Journal of Proceedings of the Fifty-Ninth Session of the Wisconsin Legislature, vol. 2. Madison: Democrat Printing Company, 1929.

“International Conciliation”. *Narcotic Drug Control* (New York) (1948), br. 441.

Novo doba (Celje), 1940.

“Oath of Allegiance”. *Petitions for Naturalization of the US District Court for the Eastern District of New York, 1865-1937*, Turkey 1928, Touloukian Harry. Pristup ostvaren 14. 2. 2018. <https://www.fold3.com/document/146983869/>.

Politika (Beograd), 1939.

Poljoprivredna godišnja statistika 1933, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo poljoprivrede – Odeljenje za agrarnu politiku. Beograd, 1934.

Poljoprivredna godišnja statistika 1939, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo poljoprivrede – Odeljenje za agrarnu politiku. Beograd, 1940.

“Protokol o izmenama i dopunama sporazuma, konvencija i protokola o opojnim sredstvima”. U: *Međunarodni ugovori FNRI*, sv. 6. Beograd: MIP, 1948.

“S. S. Milwaukee Passenger Lists”. Gjenwick-Gjønvik Archives. Pristup ostvaren 3. 8. 2017. <https://www.gjenwick.com/PassengerLists/BrowseByShip/Milwaukee.html>.

Summary of illicit transactions and seizures reported to the Secretariat of the League of Nations between October 1st 1931, and January 1st 1932. Geneva: League of Nations, Advisory Committee on Traffic in Opium and Other Dangerous Drugs, 1 January 1932. Pristup ostvaren 14. 7. 2017. http://biblio-archiv.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-261-M-149-1932-XI_EN.pdf.

Summary of illicit transactions and seizures reported to the Secretariat of the League of Nations between October 1st and December 31st 1934. Geneva, 19 July 1935. Pristup ostvaren 14. 7. 2017. http://biblio-archiv.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-96-M-43-1935-XI_EN.pdf.

Vreme (Beograd), 1939.

Literatura

ALLPORT, Noel L. *The chemistry and pharmacy of vegetable drugs*. London: George Newnes Limited, 1943.

BLOCK, Alan A. "European Drug Traffic and Traffickers between the Wars: The Policy of Suppression and its Consequences". *Journal of Social History* 23 (1989), br. 2: 315-337.

ЧУЧКОВИЋ, Михајло. *Опиумско питање и изгледи на преоријентацију привреде Јужне Србије*. Скопље: Културна лига, 1939.

GINGERAS, Ryan. *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey*. New York: Oxford University Press, 2014.

GOLDSTEIN, Ivo. "Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2004): 205-228.

ГОШЕВА, Вера. "Турско-југословенско централно опиумско биро (1934-1941)". *Гласник на Институтот за национална историја* 56 (2012), бр. 1-2: 133-141.

HOFFMANN, John P. "The historical shift in the perception of opiates: from medicine to social menace". *Psychoactive Drugs* 22 (1990), br. 1: 53-62.

"Illicit Traffic in Opium". *Bulletin on Narcotics* (1953), br. 3: 24-29. Pristup ostvaren 22. 4. 2017. https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1953-01-01_3_page009.html#s0004.

ЈОВАНОВИЋ, Владан. "Илегални путеви југословенског опијума између два светска рата". *Годишњак за друштвену историју* XXIII (2016), бр. 3: 65-88.

ЈОВАНОВИЋ, Владан. "Македонски опијум: о финансијским и политичким размерама феномена (1918-1941)". *Годишњак за друштвену историју* XVI (2009), бр. 3: 69-79.

ЈОВАНОВИЋ, Владан. *Вардарска бановина 1929-1941*. Београд: ИНИС, 2011.

KNEPPER, Paul. "Dreams and Nightmares: Drug Trafficking and the History of International Crime". U: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*, ur. Paul Knepper i Anja Johansen. New York: Oxford University Press, 2016, 208-228.

KNEPPER, Paul. "Traffickers? Terrorists? Smugglers?". U: *The Oxford Handbook of Ethnicity, Crime and Immigration*, ur. Sandra Bucerius i Michael Tonry. New York: Oxford University Press, 2014, 484-504.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. "Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939. – 1941.". *Povijesni prilozi* 9 (1990): 165-194.

KOVAČEVIĆ, Kruno. "Gustav Janeček, jedan od pokretača hrvatske farmaceutske industrije". U: *Gustav Janeček (1848. – 1929.)*. *Život i djelo*, ured. Drago Grdenić, Zagreb: HAZU, 2002, 151-161.

LA MOTTE, Ellen N. *The Ethics of Opium*. New York; London: The Century Co., 1924.

LEWIS, Nathan. "Foreign Exchange Rates 1913-1941 #7: Switzerland's Independence; Turkey Avoids Devaluation". *New World Economics*, 22 June 2014. Pristup ostvaren 15. 2. 2018. <http://newworldeconomics.com/foreign-exchange-rates-1913-1941-7-switzerlands-independence-turkey-avoids-devaluation/>.

LEWY, Jonathan. "The Drug Policy of the Third Reich". *Social History of Alcohol and Drugs* 22 (2008), br. 2: 144-167.

LIEBENAU, Jonathan. "Ethical Business: The Formation of the Pharmaceutical Industry in Britain, Germany, and the United States Before 1914". *Business History* 30 (1988): 116-129.

LIEBENAU, Jonathan. "Industrial R & D in Pharmaceutical Firms in the Early Twentieth Century". *Business History* 26 (1984): 329-346.

MARKOVIĆ, Vida E. "Jedno zagonetno ubistvo". *Književne novine*, br. 776, 15. 5. 1989., 10-11; br. 777, 1. 6. 1989., 12-13.

McALLISTER, William B. *Drug diplomacy in the twentieth century. An international history*. London; New York: Routledge, 2000.

MUSTO, David F. "Opium, Cocaine and Marijuana in American History". *Scientific American*, vol. 265 (1991): 40-47.

SACCO, Lisa N. "Drug Enforcement in the United States: History, Policy, and Trends". U: *Informing the legislative debate since 1914*, Congressional Research Service. Washington D.C., 2014, 1-26.

SAUNDERS, Nicholas J. *The Poppy. A Cultural History from Ancient Egypt to Flanders Fields to Afghanistan*. London: Oneworld Publications, 2013.

SHEEHAN, Cathy. "Bosiljka Wreck Offers a Different Type of Diving Adventure". Florida Keys Vacation. Pristup ostvaren 6. 9. 2017. <http://www.florida-keys-vacation.com/Bosiljka-Wreck.html>.

"Sir Thomas Wentworth Russell". *Bulletin on Narcotics* (1954), br. 3: 76.

"Standing in the Shadows. The Legacy of Harry J. Anslinger". DEA Museum Lecture Series, October 15, 2014, Special agent Charles Lutz speech transcript, 23-29. Pristup ostvaren 7. 11. 2017. <https://www.deamuseum.org/wp-content/uploads/2015/08/101514-DEAMuseum-LecturesSeries-StandingintheShadows-transcript.pdf>.

TARTALJA, Hrvoje. "Povijest opijuma i kulture maka u Makedoniji". *Zbornik radova sa XIV naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije* (1965): 118-125.

VALENTINE, Douglas. *The Strength of the Wolf: The Secret History of America's War on Drugs*. London; New York: Verso, 2004.

VIRIJEVIĆ, Vladan; DELETIĆ, Zdravko. "The Central Bureau of Opium in Constantinople: the Segment of Yugoslav-Turkish Economic Relations between the Two World Wars". *Teme : časopis za društvene nauke* XL (2016), br. 2: 597-612.

WEINSTEIN, Allen. *Perjury: The Hiss-Chambers Case*. Stanford: Hoover Institution Press Publication, 2013.

WEISBAND, Edward. *Turkish Foreign Policy, 1943-1945. Small State Diplomacy and Great Power Politics*. Princeton NY: Princeton University Press, 1973.

WINDLE, James. "How the East Influenced Drug Prohibition". *The International History Review* 35 (2013), br. 5: 1185-1199.

YOUNKIN, Peter. "Making the market: how the American pharmaceutical industry transformed itself during the 1940s". The 2007 Annual Meeting of the American Sociological Association, Conference manuscript, November 2008, 1-65. Pristup ostvaren 14. 10. 2017. <http://faculty.chicagobooth.edu/workshops/orgs-markets/past/more/pdf/YounkinJan09.pdf>.

SUMMARY

Yugoslav-American Opium Cooperation 1929–1941

Due to its large morphine content, Yugoslav medical opium was an exceptionally sought-after pharmaceutical raw material, and therefore exported to leading processing plants in Germany, Switzerland, and France till 1928, when American plants began buying up almost the entire production. After 1932, yearly production of raw opium in Yugoslavia stabilised at 35-48 tons, with 99% of the production being absorbed by the American pharmaceutical companies *Merck & Co.* and *Mallinckrodt Chemical Works*, at prices significantly greater than those in Europe. However, the enthusiasm about exporting the entire yearly opium production to the USA was put into question in early 1934, when the Turkish-Yugoslav Central Bureau for raw opium export began operating in Istanbul. It comprised representatives of the Turkish Opium Export Institute and the Yugoslav Opium Export Institute (*Jugoslovenski zavod za izvoz opijuma* – JUZOP). The Yugoslav participation quota of 23-26% hindered the previous level of export to America, which generated resistance towards further cooperation with Turkey in Belgrade. Thus, disputes about placing opium on the American market led to a short-lived blockade of Yugoslav opium import, while the appearance of cheap Iranian opium in Europe further emboldened the Turkish side in the Central Bureau to compensate its loss of the European market by obstructing its Yugoslav partners in dealing with American plants. Apart from this, the debts of the American *Eli Lilly* plant towards the JUZOP on the day of the Central Bureau's liquidation in late June 1941 further contributed towards the impression that Yugoslavia was actually suffering a loss by exporting opium in collaboration with Turkey. According to official Ministry of Agriculture data, a total of 688 tons of raw opium worth 386 million dinars were exported from the Kingdom of Yugoslavia in the 1927–1939 period. On a yearly level, this amounted to an average of 42 tons of opium worth 29 million dinars, which equalled, for example, the average yearly budget revenue of the entire Vardar Banate (province). Since yearly opium smuggling in the Kingdom of Yugoslavia stood at around 8-10 tons of opium, one can conclude that almost a quarter of the legal production actually ended up in illegal trafficking. If the smuggling of processed opium derivatives (morphine, heroin, codeine) to the USA is added to these figures, and if one keeps in mind the links of the Belgrade and Skopje smuggling organisations with leading European networks for drug trafficking across the Atlantic (Eliopoulos, Bacula, Raskin), then the increased interest of the League of Nations and American diplomacy for the situation in Yugoslavia from late 1937 becomes more understandable. The direct pressure of the American embassy in Paris, which operated a "service" for tracking narcotics smuggling, influenced the Yugoslav authorities to enact harsher laws and at least temporarily reign in the increasingly aggressive criminalisation of a formerly perspective branch of agriculture.

Key words: opium; pharmaceutical industry; smuggling; League of Nations; USA; Kingdom of Yugoslavia